

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(पितृमेधापरपर्यायमष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवशास्त्रिकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अथाष्टाविंशप्रश्नारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वदनकुञ्जरमभ्रदलद्युतिं त्रिनयनं च चतुर्भुजवामनम् ।
कनकरत्नसुशोभितशेखरं गणपतिं प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥
कुमुदकुन्दसिताम्बरधारिणीं विमलमौक्तिकहारसुशोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां परिणमामि मजामि च शारदाम् ॥
सत्याषाढमृषिं वन्दे यत्प्रसादादमी वयम् ।
स्वर्गादिमोक्षपर्यन्तां वैदिकीं सिद्धिमाप्नुमः ॥
ग्रन्थानालोच्य भाष्यादीन्महादेवेन धीमता ।
भरद्वाजैर्निबद्धस्तु पितृमेधोऽनुवर्ष्यते ॥

इह तावत्सूत्रकारेण भगवता व्याख्यातानि वैतानिकानि गार्ह्याणि च कर्माणि ।
अथेदानीं पितृमेधारूपः पुरुषसंस्कारो व्याख्यायते—

अथातः पितृमेधिकम् ॥ १ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवतां पुरुषाणां जातकर्मप्रभृतीनि
नित्यनैमित्तिकाम्यप्रायश्चित्तानि जातकर्माद्युपमयनान्तान्यभयं साधयन्तीति । पुरुष-
संस्कारश्च नित्यानि ब्रह्मचर्यं च नित्यं ऋणापाकरणत्वसंस्कृतेस्तथा सोमान्तानि च
प्रजोत्पत्तिश्च । प्रायश्चित्तं च द्विविधं पुरुषापराधे कर्मापराधे च ते सर्वे
जीवताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते—

पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमेति विज्ञायते ॥ २ ॥

पुरुषस्य मृतस्याऽऽहुतिर्दहनम् । तस्योभयं प्रभोजनं पारलौकिकफलानुभवयोग्यतापत्तिः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्तिश्चेति वदिष्यत्याचार्यः । पठितानि च सूत्रकारेण यच्छ्रमशानमुच्यते, नानाकर्मणामेषामन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते । अतः परमनन्तफलं स्वर्गशब्दं श्रूयत इति तत्रैवं विवेको द्रष्टव्यः ।

खननं दहनं त्याग इति या त्रिविधोच्यते ।

शरीरसंस्क्रिया ह्यस्य परलोकजयावहा ॥

विधिः श्मशानसंयुक्तो योऽन्यःसंचयनादिकः ।

कर्मोपयुक्तदेहस्य प्रतिपत्त्यर्थ एव सः ॥ इति ।

एवमवस्थाविशेषसंयुक्तो मरणसमनन्तरानुष्ठेयः संस्कारो विधीयते । खननं दहनं त्याग इति तावन्मृतस्य परलोकार्थं इष्यते । तेन हि पारलौकिकसुखानुभवयोग्यता भवति । स एष यज्ञायुधी यजमानो ह वै सुवर्गं लोकमेति, इति श्रुतेः । 'मृतस्यापि संस्कारः श्रौत इष्यते । प्रत्येकं पुरुषस्य पावनः, इति च स्मृतिः । अतः परमनन्तफलः स्वर्गशब्दः श्रूयत इति सूत्रकारवचनामृतसंस्कारेणामुं लोकम्' (बौ० पि० ३-१-४) इति बौधायनवचनाच्च । तत्र संस्कारतारतम्यात्पारलौकिकसुखानुभवतारतम्यमनुसंधेयम् । अत एव ब्रह्ममेधे—ऋतूनामुत्तमः ऋतुः (म० पि० २—१) इति वक्ष्यति । ततश्च ब्रह्ममेधे स्वनुष्ठिते कृत्स्नसुकृतानुभवयोग्यताऽन्यत्र तत्तदनुगुणानुष्ठानानां हासः । न चैवं सतीतरसुकृतवैयर्थ्यम् । जन्मान्तरेषु तत्फलानुभवसंभवात् ।

ननु मृतसंस्कारेणामुं लोकमित्यत्र मृतसंस्कारशब्दः खननादिरूपसमनन्तरसंस्कारमात्रवचनो न पुनः सर्वपैतृमेधिकर्मवचन इति कुतोऽवसीयते । संचयनादेः पैतृमेधिकस्य कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थावगमात् । तानि कर्माणि तत्तद्धर्मोन्वितानामेव विधीयन्ते न पुनः शास्त्राधिकाररहितानामपि । नानुपेतानां कन्यानां वा पितृमेधः । दहनकल्पे न कल्पे(ल्पे)रन्ननुपेतान्कन्याश्चेति शास्त्राधिकाररहितानामन्ते निषेधात् । अथैतेषां कुम्भान्नमिति चानुष्ठितकर्मतारतम्यानुसारेणानुसंचयनादिसंस्कारतारतम्यविधानाच्च । तस्मात्खननादेः समनन्तरसंस्कारस्य परलोकजयार्थताऽतः परस्य संचयनादेः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थेति विवेको उपपन्नः ॥ २ ॥

आहिताग्नेर्मरणसंशये प्राचीनाविती दहनदेशं
जोषयते ॥ ३ ॥

आहिताग्नेर्यदा रोगादिभिर्हेतुभिर्मरणसंशयः मरणं संभवेत्तदा[तस्य] तद्देशं दहनार्थं मवकाशं जोषयते सेवतेऽध्वर्युः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमनिरिणमसुषिरमनूपरमभङ्ग-
रमनूपहतमविस्रग्धार्यमनुपच्छन्नं प्रवणम् ॥ ४ ॥

कीदृग्गुणविशिष्टं—दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणं दक्षिणापरस्यां दिशि निम्नजातिशययुक्तम् । अनिरिणं यत्र तृणानि नोत्पद्यन्ते तदिरिणम् । ततोऽन्यदनिरिणम् । यत्र मूषककुली-
राखुकीटादिकृबसुषिरं न विद्यते तदसुषिरम् । ऊषा(क्षारमृत्तिका) । नानाकीटकन्मृद्वि-
शेषास्ते यत्र न विद्यन्ते तदनूपरम् । यत्र शैथिल्यं न विद्यते न च नदीप्रवाहादिर्भवि-
ष्यतीति संभाव्यते तदभङ्गुरम् । यत्पुरुषान्तरदहनचण्डालनिवासादिभिरुपहतं न भवति
तदनूपहतम् । यत्र विविधं दारणं प्रदरादिकं न विद्यते विदारणं तदविस्रग्धार्यम् । एवं-
लक्षणं देशं दहनाय परिगृह्णीयात् । कः पु(नर)त्र परिग्रहीता । यो दहनादिसंस्कार-
कर्ता श्रूयते स इत्यनुसंधेयः । तत्राऽऽह बौधायनः—अथावशिष्टप्रयोगे मरणसंशये
ब्रह्म सश्रमृत्य दश दानानि कृत्वोत्क्रान्तिगां दद्यात् ।

अत्युत्क्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिविमुक्तये ।

तुभ्यं संप्रददाम्येनां गायत्र्योत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥ इति ॥

अथ पुत्रः पौत्रो दत्तको वा पत्नी दौहित्रो भ्राता तत्पुत्रः पिता स्वस्त्रीयः सपिण्डो
जामाता वा यथाक्रमं संस्कर्ता पितृमेधेन वा होतृमेधेन वा ब्रह्ममेधेन वा यथाप्राप्तं
संस्कुर्वात् (बौ० शे० पि० १-३) इति । एतेन मात्रादीनां पुत्रादयः पुत्रसंबन्धिनः
संस्कर्तार इति सिद्धं भवति ॥ ४ ॥

यस्मादक्षिणाप्रतीच्या अपो निःसृत्योदीच्य एत्य

महानदीमुपेत्य प्राच्यः संपद्यन्ते ॥ ५ ॥

एतल्लक्षणं पूर्वोक्तेन समुच्चीयते । यस्माद्देशादापो दक्षिणाप्रतीच्यो निःसरन्ति, दक्षि-
णाप्रत्यक्प्रवणत्वाद्देशस्य । तास्तथा निःसृत्योदभात्वामहानदीमनुप्रविश्य तदुदकेन सह
प्रागगामिन्या(न्यो) भवन्ति, तथाभूतं जोषयते देशम् । महानदीग्रहणं प्राचीनप्रवाहतरि-
प्रदर्शनार्थम् । तथा बौधायनः—ताः प्रदक्षिणमभिपर्यावृत्य महानदीमुपेत्य प्राच्यः
संपद्येरन्निति ॥ ५ ॥

समं वा स(सु)भूमिं बहुलौषधिं वनस्यावनं क्षेत्र-

स्य(स्या) क्षेत्रीमीरणस्यानिरिणमित्येके ॥ ६ ॥

‘ समं वा देशं जोषयते ’ इति ‘ दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम् ’ इत्यनेन विकल्प्यते ।
शोभना भूमिर्यस्य सुभूमिः । एतेन पूर्वोक्तेनानिरिणत्वादिनाऽप्ये(पी)ह समुच्चय उच्यते ।

अत्र यस्माद्दक्षिणाप्रतीच्य आपो निःसृत्यौदीच्य एत्येत्यशितमयं(यमं)शोऽसंभव(वाद्)-
व्युदस्तः । शेषस्तु संभवात्समुच्चेतव्यः । प्रदक्षिणोदकमिति कल्पान्तरे दर्शनात् । एकदेश-
विरोधाच्चेतरस्यापि न समुच्चय इत्यपरम् । समं वेति पक्षे बहुलौषधिकमित्यपरं लक्षणम-
धिकम् । बहुलौ(ला ओ)पधयो यस्मात्स बहुलौषधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

यस्मादारात्क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनश्च ॥ ७ ॥

य(या) औषध्य एष(एतल्ल)क्षणं पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समुच्चयते । आरादिति दूरार्थे
त्वव्ययम् । यतो देशाद्दूरे क्षीरिणो वटोदुम्बरादयः । कण्टकिनः खदिरादयः । चशब्दा-
त्पलाशादयो गृह्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदौषधिः (धयः) ॥ ८ ॥

तदौषधयश्च क्षीरण्यः कण्टकिन(न्य)श्चेति शेषः । यस्माद्दा(दा)रात्तथाभूतं दहन-
देशं जोषयते । एवंभूता ओषधिवनस्पतयः समीपे न सन्ति तं परिगृह्णीयादिति ।
आश्वलायनस्तु तद्विहितदेशालामे तेषां समूलोद्धारेण दहनदेशकलप्तिमाह—‘कण्टकि-
क्षीरिणारिस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ’ (आश्व० सू० ४-१-१३) इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्स्त्रिधोल्लिख्योद्धृ(द्ध)त्यावोक्ष्य गार्हपत्यं

मथित्वाऽऽहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ ९ ॥

तस्मिन्स्त्रिधोल्लिख्य स्फयादिना । यद्वा—अत्र यजमानस्य च मरणसंभावनायां
सत्यां श्मशाने ग्रामे वा सर्वाग्नीनामजस्त्रधारणं वक्ष्यते । तत्र यदि श्मशाने तत्कि-
यते तदा दहनदेशमग्निस्थापनपर्याप्तमुद्धृत्यावोक्ष्य तत्राग्नयस्तावत्स्थापनीयाः । तत्र
गार्हपत्यं मथित्वेति धार्याणां श्रौताग्नीनामरणीसमारोपणप्रदर्शनम् । तत्र
यजमानात्समारोपणकल्पासंभवात् । व्यवस्थितमेव तत्र गार्हपत्यस्य तदरण्योः
समारोपणमुक्तवद्वेदितव्यम् । तथा दक्षिणाग्नेर्मथित्वाऽऽहितस्याऽऽहार्यत्वे त्वाहरणमेव ।
आहवनीयो यो गतश्चियः समारोप्यो नेतरस्य । सम्यावसथ्ययोर्नाऽऽहार्यत्व
आरोहणं मथित्वाऽऽहितयोस्त्वरणीमात्रनयनं न समारोपणम् । अ-
धार्यत्वात् । औपासनस्य तु समारोप्यं न प्रत्यक्षनयनमेव । औपासनानेकत्वे सर्वेषा-
मौपासनानामेवं हरणम् । यस्य त्वौपासनो न विद्यते सम्यावसथ्यौ वा, त्रयोऽप्येते
वौपासनस्य तदनुपयोगस्यार्थसिद्धत्वात्तत्कर्माभावोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ततो दहनदेशं गत्वा गार्हपत्यं तावदुपावरोहणम् । तेन मन्थनविधिना मन्थेत् ।
आहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरतीति वचनमसिद्धरूपाणामग्नीनामाधानक्रमेण मन्थनादुद्धर-

णाद्वा स्वरूपनिष्पादनप्रदर्शनार्थम् । ततश्च मथिते गार्हपत्ये दक्षिणाग्न्याहवनीययोः
समारूढयोर्मथनोपावरोहणौ भवतः । आहवनीयस्य तूद्धार्यत्वे नि(न)दक्षिणाग्निनिष्प-
त्त्यनन्तरं गार्हपत्यादुद्धरणम् । ततः सम्यावसथ्ययोररणी(णि)मतोर्मथनम् । उद्धा-
र्ययोराहवनीयादुद्धरणमिति ॥ ९ ॥

एवं सर्वाग्निषु सिद्धरूपेषु सत्सु तत्स्थापनार्थं वेदिनियमं क्रमनियमं चाऽऽह—

अन्तरा दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वाऽग्नीनुपवपति

पुरस्तादाहवनीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वा-

हार्यपचनं पुरस्तात्सम्यावसथ्यावौपासनं च ॥ १० ॥

अन्तरा मध्ये किमपेक्षं(क्ष्यं) मध्यमग्न्यपेक्षमिति ब्रूमः । केषामग्नीनां मध्यो त्रेताऽ-
ग्नीनाम् । कुतः । तथैवोत्तरत्रावगमात् । दारुचितिर्दहनार्थकाष्ठसंघातः । तस्यावकाशमवशि-
ष्याऽग्नीन्निवपेत् । तद्यथा—दारुचित्यवकाशस्य पुरस्तादाहवनीयं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाद्गार्हपत्यम् । एवं दारुचित्यवकाशस्यैवाऽञ्जसा दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनमुपव-
पति । तदा चैषां त्रयाणामग्नीनां मध्यतश्चितेरवकाशः शेष्यत इति गम्यते । पुरस्ता-
त्सम्यावसथ्याविति पूर्वोक्तानां सर्वेषां पुरस्तादिति वेदितव्यं । न तु दारुचित्यवका-
शस्य मात्रस्य । कुतः । तेष्वजस्त्रेषु जुह्वद्रसति, इत्यस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठान-
वचनात्तदनुष्ठानस्याग्न्याधेयकविहारमात्रगोचरत्वात्तत्राग्नेणाऽऽहवनीयम् । तं पूर्वणातिदे-
शनियमादेतेन गार्हपत्याहवनीययोगार्हपत्यदक्षिणाग्न्योश्च तन्न्यायेनैवान्तरालवल्हसिरिति
व्याख्यातम् । ततश्चाऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्सम्यः । ततः पुरस्तादावसथ्यः । ततः पुर-
स्तादौपासनः । समाण्ड इति सिद्धं भवति । एतेषु देशेष्वनेनैवोपदेशक्रमेणाग्नीनां
स्थापनमिष्यते न तु नित्येन क्रमेण । तथा सत्येतत्क्रमवैयर्थ्यप्रसङ्गादाहवनीयं ज्वल,
न्तमुद्धरतीत्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वेत्यनेन मरणपक्ष एव
स्थापिता एवाग्नयो दहनार्था भविष्यन्तीति ज्ञायते । ततश्चैते मृतेऽस्मिन्न प्रत्याहृत्य
पुनः सह नेतव्या इति सिद्धं भवति ॥ १० ॥

तेष्वजस्त्रेषु जुह्वद्रसति ॥ ११ ॥

अजस्त्रवचनं धार्याणामधार्यानिवृत्तिनिष्पत्त्यर्थम् । जुह्वदित्यग्निसंघान(साध्या)नां सर्वेषां
नित्यनैमित्तिककाम्यानां दर्विहोमेष्टिपशूनां प्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

प्राणा वा एतदाहिताग्नेर्यदग्नयस्त एनः सुसमिद्धाः

पालयन्त्यगदो ह भवतीति विज्ञायते ॥ १२ ॥

एते प्राणसंस्तुता अग्नयः समिद्धा अजस्रतया धार्यमाणा एनमाहिताग्निं रोमात्पा-
(ल)यन्तु, उत्थापयन्तु । ततश्चागदो नि(नी)रोगी(गो) मवतीति श्रूयते ।
तस्मादेतदारोग्यार्थं कृतमजस्रधारणं प्रबलरोगप्रतिघाता(र्थम्) । मृतेऽस्मिन्प्रसङ्गाद्-
हनार्थमपि मविष्यन्तीत्यनुसंधेयम् । आश्वश्रयनस्त्वग्नीनां ग्रामाद्बहिः स्थापनमहौ-
रोग्यार्थमित्याह—ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्त्याशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदं
कुर्युरिति ह विज्ञायते (आश्व० गृ० ४-१-२।३) इति । ततश्चैवं दहनदेशेऽजस्र-
धारणाद्गुणाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

तस्यैतदग्निहोत्रोच्छेषणं निदधाति ॥ १३ ॥

तस्य यजमानस्य कृत इत्यर्थः । एतदिति संनिहितसंप्रत्ययादनन्तरपूर्वकालिकपारि-
ग्रहः । परिगृहीतस्य जीवनपक्षे मरणपक्षे चोपयोगो वक्ष्यते । तत्र यदा द्वितीयमग्नि-
होत्रोच्छेषणमुत्पद्यते तदा पूर्वस्य त्यागोऽर्थसिद्धः । अनन्तरकालिकस्यैवोपयोग्य-
त्वात् ॥ १३ ॥

ग्रामे वाऽस्यैतेम कल्पेन जुहुयात् ॥ १४ ॥

ग्राममिति पूर्वस्थानाभिधेयम् । एतेन कल्पेनेत्यध्यायाणां यथापूर्वमुष्पत्तिरजस्रधार-
णम् । औपासनस्याप्यग्न्यागारे पुरस्तान्निवेशोऽनन्तरकालिकाग्निहोत्रोच्छेषणं च कथ्यते ।
अत्रापि जुहुयादिति सर्वनित्यनैमित्तिककाम्यप्रदर्शनम् । अरिमन्पक्षे नेदानीं दहनदेश-
स्योद्धननादि क्रियते । प्रयोजनाभावात् । न च मरणपक्षे मृतेन सह श्मशानं नेष्यमा-
णानामग्नीनां प्रतिष्ठापनार्थम् । इदानीं तत्कार्यं श्मशाननयनोत्तरकालमेव । तदर्थं वक्ष्य-
माणत्वात् । तत्र सूत्रकारस्तु दिवानयनं पूर्वपक्षानयनं च वक्ष्यते—‘यदि पूर्वपक्षरात्रौ
मरणं शङ्केत सायमाहुतिं हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् । यद्यपरपक्षे सायंप्रातराहुति
भिरनं पूर्वपक्षं नयेत् । दर्शं च कुर्यात् ’ (म० पि० २-९) इति । तत्रापरपक्षशेषे भाविनीः
सायमाहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्वश्चतुरुजयनमावर्तयन्सायमाग्निहोत्रकल्पेन ताः
सायमाहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । एवं भाविनीः प्रातराहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्व-
श्चतुरुजयनमावर्तयन्प्रातराग्निहोत्रकल्पेन ताः प्रातराहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । ततो दर्शं हि
कुर्यात् । तदिति भवेत्तत्प्रधानदेवताम्यः पूर्णाहु(ति)नी जुहुयात् । तथा चोक्तं बौधा-
यनेन—अथैतदग्निहोत्रं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमित्याचार्या ब्रुवते । तत्रोदाहरन्ति—स
यदि सायं हुतेऽग्निहोत्रे प्रेयात्प्रतिकृष्य प्रातराग्निहोत्रं जुहुयात् । अथ यदि प्रातराग्निहोत्रे
हुते कुशलम् । अथेमी दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमावमावास्यासंस्थावित्याचार्या ब्रुवते ।
तत्रोदाहरन्ति—स यदि पौर्णमास्यां वृतायां प्रेयात्प्रतिकृष्यामावास्यां यजेत । अथ

यद्यमावास्यायां वृत्तायां कुशलम् ' (बौ० पि० १-१-९) इति । तत्र प्रेयादिति संभावमायां लिङ् प्रत्ययः । तेन मरणशङ्का स्यादित्यर्थो प्रत्येतव्यः । कुत एवेति चेत्तेनैव स्थलान्तरे—यथैतदाहिताग्नेरनुगच्छन्तः प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रतिकृष्यामावस्यां यजेतेति । तथैते कर्मणी अभिसंत्वरैद्यथा जीवकृते स्यातामिति । तमर्थमनुभाष्य व्याख्यानात्तथाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च प्रवृत्तप्रयोगसमाप्तेः प्रयोगान्तरस्य चावृत्तत्वाद्वैकल्याभावलक्षणं कुशलमनुसंधेयम् । न चात्र प्रवृत्तप्रयोगसमापन-वादात्स्थलान्तरोक्तस्य पूर्वपक्षनयनस्य वैकल्पिकत्वं शङ्कनीयम् । अस्य विधेः प्रवृत्तप्रयोगसमापनव्यावृत्त्यर्थतया तन्निवृत्तपरत्वामावेन विरोधाभावादेवमेव चातुर्मास्यमध्ये मरणशङ्कायां कर्मशेषस्य तत्तत्प्रयानाहुतिमात्रस्य वा प्राङ्मरणादनुष्ठानेन प्रवृत्तप्रयोगसमापनीयं वेदितव्यम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—स चेदहुते प्रातरग्निहोत्रे निष्ठायाममावास्यायां प्रेयात्तदानीमेवास्य तूष्णीं प्रातरग्निहोत्रं यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । तदानीमेवास्य तूष्णींममावास्यां यादृशीं कीदृशीं च यजेत, इति । मरणादूर्ध्वमपि प्रवृत्तप्रयोगशेषभूत(योऽ) प्रातरग्निहोत्रहोमामावास्येष्टचारेनुष्ठेयत्वम् । तदस्माभिरग्राह्यम् । कुतः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत । यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत, इति विप्रक्रान्तस्यापि तन्त्रस्य यथाकथंचित्समानवचनेनाप्रक्रान्ततन्त्रादनुष्ठानस्य कैमुतिकन्यायेन निरस्तत्वात्तथा मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति सूत्रकारेण सर्वयज्ञानां मरणान्ततावचनाच्च । तेन व्यवस्थितमेतत्प्रवृत्तशेषदर्शेष्टिप्रातर्होमादिभविष्यत्पूर्वपक्षनयनं चैते प्रागेव मरगान्मत इति न्यायात् ॥ १४ ॥

यदि जीवेत्पिबेदग्निहोत्रोच्छेषणम् ॥ १५ ॥

यद्येवं कृते यजमानस्य जीवनं सुनिश्चितं स्याद् व्य(ज्ञा)यमनेन रोगेण मरिष्यतीति तदा यजमान एवैतदनन्तरपूर्वकालिकमग्निहोत्रोच्छेषणं पिबेत् । अत्र पिबेदिति पयोहोमामिप्रायं द्रव्यान्तरमपि तत्तत्प्राशनप्रदर्शनार्थम् । तथा श्मशानविहरणपक्षेऽपि (तत्र) तेष्वग्निषु धार्याणां समारोपणमित्यादिना पूर्वोक्तविधिना प्रत्यानयनमजस्रोत्सर्गः प्रतिकृष्यकृतानां भाविकर्मणां स्वे स्वे काले पुनरनुष्ठानमिति । गृहविहारपक्षेऽप्यजस्रोत्सर्गादि-समानतन्त्रमतिकृष्टानां पुनरनुष्ठानमाह बौधायनः—य उ चेत्पुनरागतस्य पुनरेवास्य प्रातरग्निहोत्रं कार्त्तव्यं व्यापन्नं होतव्यम् । पुनरेवामावास्यां कार्त्तव्यामव्यापन्नां यजेतेति । एतेन पूर्वपक्षनयनाय(नां) प्रतिकृष्टानां सायंप्रातराहुतीनां चातुर्मास्यदिशेषाणां च स्वे स्वे काले पुनः पुनः करणं व्याख्यातम् ।

अत्र च सूत्रकारस्त्वग्रे वक्ष्यते—असंशयेऽजस्रैर्विरम्याग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-

कपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्च हविषां वा । यो ज्योगामयावीत्युक्तम् (म०पि०२-९)
इति ॥ १५ ॥

अथ मरणपक्षे कर्तव्यमाह—

यदि मरणसंशये ब्रह्मविदाम्प्रोति परं भृगुर्वै-
वारुणिरित्येतावनुवाकौ ब्रह्मविदो दक्षिणे कर्णे
जपति ॥ इतरस्या आयुषः प्राणश्च संतन्वति ॥ १६ ॥
यदि प्रेति प्रेतेऽमात्याः प्राचीनावीतिनो केशान्
प्रकीर्य पाशसूनावपन्ते ॥ १७ ॥

अत्र मातरि पितर्याचार्य इत्येक इत्यापस्तम्बः । प्रेते मृते सत्याहिताग्नौ तस्यामात्या
ज्ञातयः प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीततया विन्यस्तोत्तरीयाः केशान्प्रकीर्य विमुक्तबन्धा-
न्कृत्वा प्रसार्य पांसूनावपेरन् । अस्याग्निदस्य (स्यात्) सपिण्डत्वेऽप्येतत्कर्मणा समुच्चयः ।
अग्निदव्यतिरिक्तेषु तु सपिण्डेषु, अप्राप्तं प्राचीनावीतिनं (त्वं) विधीयते । तथा साम-
याचारिकेष्वामृतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन्नित्यादिनाऽन्वहं स्नानात्पूर्वं केशप्रसारणादि विधी-
यते । इह तु मरणप्रभृति प्राक्स्नानसमयात्तदप्राप्तं विधीयत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदम-
नुसंधेयम्—

मृताग्निहोत्रं स्याद्यद्य(च्चेद)त्रोपोषणात्पुरा

तस्याभिवान्यवत्साया इति होमविधिः समः ॥

यदि मरणोपोषणयोर्मध्येऽग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तदा जने प्रमीतस्यैव गृहे
प्रमीतस्याऽपि तस्या अन्यवत्सायै पयसाऽग्निहोत्रमित्यादिविधिनाऽग्निहोत्रहोमः कार्यः ।
तुल्यन्यायत्वात् । यस्य तु प्रागुत्तरादाग्निहोत्रकालादुपोषणं भवति । न तस्ये-
दानीमग्निहोत्रमस्ति । ननु—तस्यापि संस्थानार्थं कर्तव्यमेवैतत् । तथा हि—अग्निहो-
त्रस्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽनुप्रहरति । सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिरित्युक्तम् । न चैतत्तृणा-
नुप्रहरणं प्रति(प्र)योगं कार्यम् । न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो
यदग्निहोत्रम् । अपि प्रेङ्गिरिति स्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽऽहवनीयेऽनुप्रहरति नवा (स०
श्रौ० ३-७-१९) इत्युक्तत्वात् । तस्मात्तस्याऽऽहिताग्नौ चरमाग्निहोत्रं तत्रैवेदं
तृणप्रहरणेन सह संस्थानं युज्यते कर्तुम् । ततो मरणात्पूर्वस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
चरमत्वाच्चिश्चयान्मरणोत्तरकालं च जने प्रमीतस्याग्निहोत्रस्यानुज्ञानात् । गृहे प्रमी-
तस्य कालेऽप्यनेनैव विधिना तृणानुप्रहरणसंयुक्तमाग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति केचित् ।

तदेतदाकाशकृताप्रदानतुल्यं तृणानुप्रहरणस्य विहितप्रतिषिद्धतया षोडशीग्रहणा-
ग्रहणन्यायेन प्रतिप्रयोगविकल्पश्चरमप्रयोगचरमत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च संस्थिति-
वचनमेव तत्र प्रमाणम् । प्रतियोगं संस्थासद्भावेनाभ्यथोपपत्तेः । विपर्यये दार्शपूर्णमासि-
कस्यापि कपालोद्भासनस्य तथात्वप्रसङ्गादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणाशिरसं दर्भेषु संवेश-
यन्ति सर्वस्य प्रतिशीवरीति ॥ १८ ॥

तं प्रेतमाहिताग्निं गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेषु ' सर्वस्य प्रतिशीवरी० सप्रथाः ' इत्ये-
तदर्चा दक्षिणाशिरसं शाययति । स्योनास्या इति मन्त्र ऊहः स्त्रिया इत्युपदेशः ।
दर्भाश्च दक्षिणाग्राः स्तीर्यन्ते । अत्रेदमनुसंधेयम् । पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा (म० पि०
१-१-२) इति श्रवणात्प्रेतस्य दहनं होमसंस्तुतम् । ततो हविरात्मकस्य पुरुषस्या-
परेण गार्हपत्यसंवेशनं निर्वापणीयस्थानीय अन्तराऽग्निनिपातनं च हविरासादनस्थान-
नीयमिति । तदाऽऽह बौधायनः-अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपा(सा)द्य जघनेन
गार्हपत्यमुपसादयन्त्यत्र हविर्निरुप्यत इति । अथैनमादायान्तर्वेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यत्र
हविरासद्यते (बौ० पि० १-१४) इति ॥ १८ ॥

सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिराः ॥ १९ ॥

यत्र यत्रास्य संवेशनं च व्याचक्षते तत्र तत्रायं दक्षिणाशिराः शाययितव्यः ।
नान्यतश्चान्ततश्च । दक्षिणाशिरस्त्वमात्रातिदेशात्तेष्वयं मन्त्रो भवति ॥ १९ ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्यान्तराऽग्ने(ग्री) निपात्यान्वारब्धे
मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परे युवा२स-
मित्येवं गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने सभ्यावसध्ययो-
रौपासने च ॥ २० ॥

होमार्थं गार्हपत्यागारस्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्यान्तराऽग्नी निपात्य शाययित्वा दक्षि-
णाशिरसं, अध्वर्युरन्वारब्धे मृत आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति परेयुवा२समित्येतया दुव-
स्यते(त इ)त्यन्तः । अविकारेण पत्न्या अपि शवपरत्वान्मन्त्रस्य शब्दान्तरमिति
नामधेयम् । औत्पत्तिकत्वात्तदेव सुब्रह्मण्यवत् । एवं गार्हपत्ये संवेशनादि होमान्तम् ।
तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा (बौ० पि० १-२-२) इति । होमाभाववचनान्न
सभ्यावसध्ययोरौपासने च केचित्कुर्वन्तीति । अपरे त्वन्वाहार्यपचनादिग्रहणात्समन्त्र-
कहोम औपासनान्तेष्विति व्याचक्षते ॥ २० ॥

अथास्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते प्रेतस्य
केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा स्नापयित्वा
ग्राम्येणालंकृत्य शुक्लसूत्रेणाङ्गुष्ठौ बद्धा नलदमा-
लामाबध्य ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

अथ होमानन्तरमस्य मृतस्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते कटादिभिः परिवृत्ते शुचौ
देशे दैवेन मानुषेण वा वपनकल्पेन केशादि वापयित्वा न वपनादि कार्यम् । अत्राऽऽप-
स्तम्बस्तु—आच्छाद्येति । तत्राप्याच्छादनमर्थसिद्धं भवत्येव । नलदो नाम तृणविशेषः ।
नलान्यतीति व्युत्पत्तिः । परं यो विशेषस्तथा शिरस्तो नलदमालं प्रतिमुच्य (बौ०
पि० १-२-८) इति बौधायनः ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

औदुम्बर्यामासन्ध्यां कृष्णाजिभं दक्षिणाग्रीवमधर-
लोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेवमुत्तानं निपात्य पत्तो-
दशेनाहनेन वाससा प्रोर्णोतीदं त्वा वस्त्र-
मिति ॥ २२ ॥

औदुम्बरीमुदुम्बरदारुमया(यी) आसन्दी, आसनार्था खट्वा । तस्या अशेषाण्यनु-
च्यानि फलकानि । पादाश्चौदुम्बरमया इत्यर्थः । सा तु रज्जुभिर्युता भवति । न
फलकास्तीर्णा । रज्जुरपकृष्येत्युत्तरत्रानुवादात् । मौञ्जीभिरेव रज्जुभिरित्यभ्ये । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । सा त्वनसा वाहनपक्षेऽपि भवत्येवानस्याघापनेयत्वात् । कृष्णाजिन-
मन्यत्रानैष्टिर(म)भिप्रेतमैषिकस्यावघातादावुपयोज्यत्वात् । तस्मिन्नेनं प्रेतं दक्षिणाशिर-
समुत्तानं शाययेत् । पत्तः पादप्रदेशे दशावसनसमसिदेशो यस्य वाससः तत्पादतो(त्पत्तो)-
दशम् । अहतमपीडितम् । पीडा तु नि(वि)वसनेन का(र्य)रुक्र्मणा वा भवति । तदुभयं यस्य
नास्ति तदहतम् । इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वाग्नित्येतावानिह प्रोर्ण(व)मन्त्रः । उत्तर-
स्यादिनैतिन्यायात् । अत्राऽऽह बौधायनः—औदुम्बरं तल्पं समारोप्याङ्गुष्ठबन्धनं
करोति (बौ० पि० १-४-९) इति ॥ २२ ॥

अथास्यै(स्ये)तरदपादत्तेऽपैतदूहेति ॥ २३ ॥

अस्य मृतस्येतरत्पूर्वाच्छादितं वस्त्रमध्वर्युरपैतदूहं यदिहेत्यादिना विबन्धुष्वि-
त्यन्तः ॥ २३ ॥

तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः ॥ २४ ॥

तदपातं वासः प्रेतस्य पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मण इति । पूर्वाभावे परः पर
इति न्यायो प्रत्येतव्यः ॥ २४ ॥

प्रतीतः परिधायाजरसोवसीताथाप उपस्पृश्य ॥ २५ ॥

स तु प्रतीतः सन्नदूरेणाभिगम्य परिदर्शित । यदा जीर्णतत्परिधानभोग्यं स्यादा त-
स्माकालाद्दृसीतेव । न ततः पुरा निरसने न च तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं प्रतीचीस्तिस्त्र उलपराजी १(जी)-
स्तीर्त्वा परापूयावहनानां व्रीहीणामन्वाहार्यपचने
तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयति ॥ २६ ॥

आहवनीयात्प्रक्रम्य संततास्तिस्त्र उलपराजीरा गार्हपत्यात् स्तृणीयात् । उलप-
शब्देन परिणता शुष्का दर्मा उच्यन्ते । दर्शपूर्णमासवन्मध्यमा प्रथमं स्तीर्यते । तत
उत्तरा । ततो दक्षिणेति तु विशेषः । दक्षिणापवर्गवचनात्परापावपरापूयपराहेति वचनं
विवेचननिवृत्त्यर्थम् । तस्मादवघातसौकर्यार्थं तुषापनयनमेवमुपचरितेन तुषवितुषविवेक
एवावघातस्तावत् । ऐष्टिके कृष्णाजिन उलूखलं स्थाप्य वितुषी क्रियते तूष्णीम् ।
दर्शपूर्णमासवदित्य(ति) वचनात्तथा तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयतीति चरुस्याख्युपद-
ध्यात् । अथ श्रपणधर्मादेव तूष्णीका विधीयन्ते । अतो नास्य पात्रे संसूदनादि
क्रियते ॥ २६ ॥

गार्हपत्ये च मैत्रावरुणायामिक्षाम् ॥ २७ ॥

आमिक्षायाश्च तूष्णीमेव श्रपणधर्मः । न च शाखाहरणादि । तत्र तूष्णीं शाखो-
पवेषादि कृत्वा तूष्णीं निष्ठपनादिविधिना पयःश्रपणं कृत्वा लौकिकेन धर्मे[न], आ-
मिक्षाकर्म स्यात्तस्य मित्रावरुणदेवत्यत्वं तु संकल्पमान्नाद्वेदितव्यम् । अत्राप्यामिक्षार्थं
एवोपवेषश्च चरुश्रपणेऽप्युपयुज्यते ॥ २७ ॥

यदि सौमयाजी भवति ॥ २८ ॥

गार्हपत्य आमिक्षां श्रपयति यदि बहुयाजी स्यात् (बौ० पि० १-३-६)
इति । बौधायनीयेऽप्यसंनयतां त्वामिक्षानिवृत्तिर्दृश्यते ॥ २८ ॥

पालाशं काष्ठमग्न्यागारस्तृणैर्गार्हपत्य आदीप्य

तेनोल्मुकेन प्रथमा गच्छन्त्यजमनुनयन्ति ॥ २९ ॥

गच्छन्तीति बहुवचनादमात्यकृत्यमेवैतद्वेदितव्यम् । उल्मुकमेतदन्वनुस्तरणीमांसप-
चनार्थमेव । अतस्तदुत्सर्गपक्षे तूल्मुकनिवृत्तिर्दृष्टव्या । न च रक्षोहानार्थमुल्मुकं नेतव्यम् ।

अग्निभिरेव तत्सिद्धेः । न च श्मशानविहरणपक्षे त्वग्निनयनाभावादुल्लुमुकात्तत्र गार्ह-
पत्याभावेनोल्लुमुकानिवृत्त्यनुपपत्तेः । श्मशानविहृतैरेवाग्निभिः (भीः) रक्षोहननसिद्धेश्च
॥ २९ ॥

राजगवीः सव्ये यदि बद्धामग्नीनाग्निभाण्डमग्नि-
होत्रोच्छेषणमिति ॥ ३० ॥

अजमनुनयति राजगवीम् । सव्ये यदि बद्धामग्नीनाग्नी वाऽग्निभाण्डमिति । राजगवी
गोश्रेष्ठा मांसलत्वादिगुणयुक्ता गौरित्यर्थः । तस्य(स्या) जरत्वाजरत्वादिलक्षणं चान्तरं
च वक्ष्यते । सव्ये यदीति पूर्वपादयोः सव्योऽभिप्रेतः । अग्नीनिति वैतानिकास्त्रयः
पञ्च वा । अग्निभाण्डमित्यौपासनभाण्डः(ण्डम्) । अनुनयन्त्यत्रापि बहुवचनात्सपिण्डा-
दिकृत्यमेतत् ॥ ३० ॥

येन चान्येनार्थी भवति* ॥ ३१ ॥

अर्था उपयोगवान् भवत्यग्निदस्तदन्यं सर्वमनुनयति । तच्चरुमामिक्षापात्राणीत्येव-
माद्युपयोगि द्रव्यजातम् ॥ ३१ ॥

न हीनमन्वाहरेयुः ॥ ३२ ॥

तत्र यदि विस्मरणादिना नाशाद्धविर्हरणात्पूर्वमनन्तरं द्रव्यं तदिहाहीनमुच्यते ।
तच्च शवनिर्हरणात्परं नाऽऽहरेयुः श्मशानं न प्रापयेयुः । प्रतिपात्रादिद्रव्यविषयमे-
तदिच्छन्ति । इतरेषां चर्वादीनामन्वाहरणमेव कार्यम् । अन्यथा तदर्थलोप-
प्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

अथैतमाददते ॥ ३३ ॥

एतं प्रेतमासन्धां स्थितं ज्ञातय आददीरन् । अत्राऽऽह बौधायनः—अथैनमेत-
याऽऽसन्धा तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वा वह्रेयुः, (बौ० पि०
१-४-९) इति ॥ ३३ ॥

अनसा वहन्तीत्येके ॥ ३४ ॥

अनः शकटं तेन वहन्ति वहन्तः प्रेरणादि कुर्वन्तः ॥ ३४ ॥

* ख. पुस्तके ' येन चान्येनार्थी भवन्ति ' इति नास्ति । ख. ग. पुस्तयोश्च ' इत्येतान्य-
नुहरन्ति ' इत्यधिकम् ।

तत्रानया सहाऽऽसन्ध्या शकटमारोप्य तत्र शाखान्तरीयं विधिविशेषमाह —

कृष्णगवः स्यादिति शाटचायनकम् ॥ ३५ ॥

तदनः कृष्णगवं कृष्णाम्यामनडुद्भ्यां बाह्यामिति शाटचायनिब्राह्मणं भवति ।
अतो विकल्पो वर्णनीय इति । पूर्वः कल्पः ॥ ३५ ॥

पुनरप्यनुवहनपक्षे विशेषमाह—

इमौ युनज्मीत्येष योजन आम्नातः ॥ ३६ ॥

गच्छतादिति मन्त्रान्तः । इमौ युनज्मीत्यनुष्टुभात्मक एष मन्त्रो वाहनयोजनकर-
णतयाऽऽम्नातः । तेन सकृदुक्तेन युगपदुभौ बाहौ युग[मु]पश्लेष्य यथायोगं(गं) युञ्ज-
तीत्यर्थः । अत्राऽऽह बौधायनः—अनश्चेद्युञ्जा(ञ्ज्या)त् (बौ० पि० १-४-७) इति ।
अतः पुरुषबाह्वेऽस्यानुपयोगः ॥ ३६ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषा त्वेतश्चावयात्त्विति ॥ ३७ ॥

सुविदन्नेस्य इत्यन्तः । आदीयमानवचनमनसा वहनस्याप्रदर्शनम् । ततश्च पुरुषैरादी-
यमानमनसा वा प्रोह्यमाणम्—पूषा त्वेतश्चा(श्चया)वयत्वेतयर्चाऽग्निदोऽनुमन्त्रयते । तत्रा-
ग्निदस्य सपिण्डत्वेऽप्यनुमन्त्रयितृत्वमेव न त्वन्यनेतृत्वमपीति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय दक्षिणतो लोष्ठानव-
रुज्य तेषु चरुं प्रतिष्ठाप्यैकवाससो दक्षिणान्के-
शपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्विस्त्रस्य दक्षिणानूरूनाध्नाना
सिग्भिर्वधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः शो-
शुचदधमिति ॥ ३८ ॥

सकुल्यानां कृत्यमेतत् । तुरीयमध्वन इत्यतिप्र(गृ)हादिश्मशानपर्यन्तस्याध्वनश्चतुर्थांश
उच्यते । शकटपक्षे तस्मिन् स्थापनं द्रष्टव्यम् । लोष्टा मृत्खण्डाः । अवरुज्योत्तराय ।
एकवासस इति । अपवेष्टिताख्यस्य कटिधार्यस्य द्वितीयवाससः प्रोहणमुच्यते । नोत्त-
रीयस्यापि । तस्य नित्यधार्यत्वनियमात् । सव्यान्प्रेतस्येति सिद्धमभाषणं ग्रथन-
निवृत्तिप्राकट्यार्थम् । आम्नाना दक्षिणैः पाणिभिस्ताव(ङ्)यमानाः सिद्धाः परिधानी-
यप्रान्तैः प्रेतमभिधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं प्रेतं परियन्ति । सपिण्डा अपनः शोशुचदधमित्यनु-
कारिभूताया ग्रहणमहोमार्थत्वाद्वात्रात्यन्तप्रदेशतया वक्ष्यमाणः कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे
स्त्रियोऽग्र इति नियमः प्रतिसंघातव्यम्(व्यः) ॥ ३८ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्विस्त्रस्य सव्यानूरूनाध्नाना

अनभिधून्वन्तास्त्रिः प्रतिपर्यन्त्यप नः शोशुचदध-
मिति ॥ ३९ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणानिति पूर्ववत्केशपक्षविशेषणं सव्यैः पाणिभिः वाहनमधून्वना-
मावात्तु नात्र कनिष्ठप्रथमत्वादिनियमः । प्रतिपर्यन्ति प्रदक्षिणम् । पारियन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मेक्षणेन लोष्टेषु चरोस्त्रिः प्रयौति ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

चरोरिति पञ्चमी षष्ठी वा । तत्रापि पुरोडाशस्य चावद्यतीतिवदेकदेशापकर्षः
प्रत्येतक्यः । प्रयौति प्रयुत्य पातयतीत्यर्थः । लोष्टेष्विति वचनसामर्थ्यात् । अग्निदकृत्यं
स्वेतदेकवचनात् ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

परीत्य परीत्य प्रयौतीत्येके ॥ ४१ ॥

एकैकस्मिन्पारिगमनेऽमात्यैः कृतोऽग्निद एव सकृत्सकृत्प्रयौति । तत्र प्रसव्यपारिगम-
नस्यैवायं वादः । प्रतिपरीत्येति समानकर्तृकत्वमविबक्षितम् । पूर्वस्मिन्कल्पे भिन्नकर्तृ-
कस्य स्पष्टत्वात्स्मिन्नंशे वैयर्थ्याभावाच्च । अथवा सपिण्डा भूतापरतया समानकर्तृक-
त्वोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ४१ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूवे मा आशा इति ॥ ४२ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ४२ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वाऽऽदीय-
मानमनुमन्त्रयत आयुर्विश्वायुरिति ॥ ४३ ॥

पूर्ववदिति दक्षिणतो लोष्ठानवरुज्यमात्रकृत्यं प्रयाणात्मकमग्निदकृत्यं च यथापूर्वं
कृत्वा (ऽथ) ततोऽग्निदमादीयमानमेतयोर्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वा तृतीयेन
सह चरुं प्रक्षुण्णयात् ॥ ४४ ॥

तृतीयेन प्रयवणेन सह तृतीयप्रयवणे चरुस्थालीमवाचीनबिलां प्रास्यन्निर्मिन्यात् ।
चरुस्थालीप्रासनेनैव तृतीयं चरुप्रयवणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिन्नानि संभिनन्ति यथै-
षूदकं न तिष्ठेत् ॥ ४५ ॥

अस्य चरोश्चरुस्थाल्या इत्यर्थः । यथैषूदकं न तिष्ठेत्तथा कपालानि सुसंभिन्नानि
संभिनन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय गत्वा जघनेन दहनदेशं
निधायोदञ्चः समुत्क्रामन्तीत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां शान्ता दिक्तामेवैनाननूत्क्रामयन्तीति
विज्ञायते ॥ ४६ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय जघनेन दहनदेशं गत्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः । परिक्रमणाभाव-
प्रसक्त्यर्थमग्निदसहिताः सर्वेऽमात्याः परिक्रामन्ति युगपदुत्तरतो गच्छन्ति । एषा वा
इत्यर्थवादः प्रशंसार्थः ॥ ४६ ॥

प्रत्येत्य हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वां श्मशानायतनं समाष्ट्यर्पेत वीतेति ॥ ४७ ॥

अस्मा इति मन्त्रान्तः । प्रत्येत्य पुनरेत्याग्निदः समाष्टिं । हरिणीं अशुष्का । अपेत
वीतेति पितृमेघपाठतः । श्मशानायतनं दारुचितिपर्याप्तो दहनदेशः । तत्र श्मशान-
विहरणपक्षे दारुचित्यवकाशस्थल एवायं समार्ग इति द्रष्टव्यम् । यथानुक्रमतस्तु
प्रयोग इह विहरणान्वयी । अतः पक्षान्तरे विशेषान्ब्रूमः—तत्र निर्वाणदेश आसाद-
नदेशे च प्रेतस्य संवेशनम् । सुबाहुतिषु तदन्वारम्भश्चासंभवान्निवर्तते । उलपराजिका-
लेऽध्वर्युः श्मशानायतनं गत्वोलुपराज्याद्यामिक्षान्तं कृत्वा चरुं प्रत्याहरेत् । ततोऽप्युल्मु-
कवार्जितं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

दक्षिणतः शाखामुदासि^xत्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
वोक्ष्य मध्ये हिरण्यशकलं निधाय तस्मिन्दक्षि-
णाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु दक्षिणाग्रैर्याज्ञिकैः
काष्ठैर्दारुचितिं चित्वाऽग्नीनुपवपाति पुरस्तादाहव-
नीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनं पुर-
स्तात्सभ्यावसध्यावोपासनं च दक्षिणाप्रागग्नेर्द-
र्भैर्गग्निं दारुचितिं च परिस्तीर्य दक्षिणतः पश्चाद्वा
दर्भान्संस्तीर्य चित्तेर्दक्षिणतो दक्षिणाप्राञ्चये-
कैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ४८ ॥

शाखामुदस्याप उपस्पृश्योद्धृत्यावोक्ष्येति ग्रहविहरणपक्षार्थवचनम् । इतरत्र प्रागेव कृत-

x अत्राऽऽर्षो ल्यबभावः ।

त्वात् । मध्य इति दक्षिणाग्निस्थानस्योत्तरत इत्यभिप्रायः । यज्ञिथानि यज्ञियवृक्षावयव-
भूतानि शुष्कदारूणि । तैर्दहनपर्याषां चितिं चित्वा पूर्ववदग्नीन्स्थापयति । दक्षिणाप्राग-
ग्रेष्व प्रसव्यं परिस्तृणीयात् । सर्वानग्नीन्परिस्तीर्य दारुचितिं परिस्तृणाति दक्षिणतो
विहारस्य पश्चाद्वा दर्भेषु दक्षिणाग्रेषु पात्राण्येकैकशो न्यञ्चि प्रयुञ्ज्यात् । अत्र विधि-
निर्दिष्टानामेव पात्राणां प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

रज्जूरपकृष्याऽऽसन्दीमपविध्यन्ति ॥ ४९ ॥

रज्जूरित्यासन्दीबन्धनार्था रज्जव उच्यन्ते । ता अपकृष्य फलकसमीपे व्यव-
च्छिद्याऽऽसन्दीमपविध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रज्जुषु चैव कृष्णाजिने चोत्तानः शेते ॥ ५० ॥

इह रज्जूनां भूतलसंयोग एव विशेष इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपवित्रेण प्रोक्षणीः संस्कृत्य मृतं पात्राणि
दारुचितिं च प्रोक्ष्यार्थाऽऽज्यानि गृह्णाति दर्श-
पूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५१ ॥

एकपवित्रा(त्रं) पुरस्तात्कृतः(तं) तदभाव इदानीं (पुनः) कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्कृत्य पात्राणि पर्यावृच्य सकृत्प्रोक्ष्यार्थाऽऽज्यग्रहणं दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिति वच-
नाच्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनस्तेषां ग्रहणनियमोऽप्यति ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणमन्येन दध्ना संसृज्य पात्राणि
पूरयति यान्यासेचनवन्त्यभ्युक्षतीतराण्यारिक्तार्ता
इति विज्ञायते ॥ ५२ ॥ (ख० ३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविंशप्रश्ने
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणं विहितं पात्रपूरणा[र्थम् । अ]भ्युक्षणपर्यासेन दध्ना संसृज्य तेनाऽऽसे-
चनवान्ति बिलवन्ति च पात्राणि पूरयति । अथेतराणि बिलरहितान्यभ्युक्षति । तदु-
भयमारिक्ताऽर्थवादः । अतएव लिङ्गात्तिसृणामरिक्तानां न दध्ना पूरणाभ्युक्षणे कार्ये ।

य(दा)था पदार्थनाशे केवलेनाऽऽज्येनाक्षोरञ्जनं कुर्यात् ॥ १२ ॥ (ख० ३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अथैनमुदरे विदार्य निरान्त्रं निष्पुरीषं कृत्वाऽवटे
पुरीषमवर्धयान्त्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यवधाय सर्पिषा
पूरयतीति शाष्ट्यायनि(न)कम् ॥ १ ॥

एवमेनमुदरे विदार्य बहिस्तस्यान्त्राणि पुरीषं च निगृह्य पुरीषमवटेऽवधाय सर्पि-
षाऽन्त्राण्यभिपूर्य पुनः सीव्येत् । त(त्रा)थाऽऽह बौधायनः—'निष्पुरीषं कृत्वाऽद्भिः
प्रक्षाल्य सर्पिषाऽन्त्राणि पूरयित्वा दर्भेषु संसी(से)व्यम्' इति ॥ १ ॥

अपि वा निष्पुरीषं कुर्यात् । यदि कुर्यात्प्रजा
हास्य क्षोधुका भवन्तीति विज्ञायते ॥ २ ॥

शाष्ट्यायनोक्तप्रकारेण निष्पुरीष्ये कृते तस्य प्रजाः क्षोधुकाः । न निन्दा निन्दितु-
मिति न्यायवदिति निन्दार्थवादसहितस्तत्प्रतिषेधः शाखान्तरे श्रूयते । तस्माद्विदारणं न
कर्तव्यम् । तथा च विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः ॥ २ ॥

अत्र राजगवि(वी)मुपाकरोति भुवनस्य पत इति ।
जरतीं मूर्खी तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णाक्षीं कृष्ण-
वाहिं(लां) कृष्णखुराम् ॥ ३ ॥

भुवनस्य पत इदं हविरित्येतावान्मन्त्रः । अग्नये रयिमत इत्युत्तरत्र विनियोगात् ।
जरतीं जीर्णां मूर्खी तज्जघन्यां जातां जरत्यां मूर्खायां जातेति यावत्कृष्णमिति सिद्धे
पुनः कृष्णाक्षीमित्यादि वचनमक्षिबालखुरेषु वर्णान्तरयागनिवृत्त्यर्थम् । ततश्च प्रदेशा-
न्तरे वर्णान्तरविहितगौर्न दोषायेति । तस्माद्गोमात्रमिति सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

अपि वाऽक्षिबालखुरामेव कृष्णाः स्यात् ॥ ४ ॥

आक्षिणि(णी) वालाः खुराश्चाक्षिबालखुरम् । तदेव कृष्णां स्यादित्यनेन कृष्णमि-
त्यस्य व्यपोहः । जरत्वादिकं तु समानम् ॥ ४ ॥

तां ज्ञातयोऽन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

ज्ञातयः सकुल्यास्तामनुस्तरणीमन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

अथास्मिस्तामन्वारम्भणे नियमविशेषं वदन्नन्यत्रापि तस्यानुवृत्तिमाह—

अथात्यन्तप्रदेशो धून्वनेऽन्वारम्भणे संग्राहने स५.

सर्पणं उदकोपस्पर्शनं आरोहण इति सर्वत्र कनि-

ष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे स्त्रियोऽग्रे ॥ ६ ॥

अत्यन्तो यः प्रदेशो विधिरत्यन्तप्रदेशः । नास्ति धून्वनमात्रविषयमनन्तरोक्ते विष-
येऽन्यत्रापि भवतीत्यर्थः । अन्वारम्भणविषये त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधे वेति
न्यायः प्रवर्तते । धून्वनादि राजगव्यनडुहसंग्राहनकर्षणां संसर्पिणां शिखाद्वय-
मध्ये नोदकोपस्पर्शनम् । धाता पुनात्विति वक्ष्यमाणत्वात्तेषु कर्मसु कनिष्ठप्रथमाः स्युः ।
कनिष्ठः सर्वेभ्योऽपरव्यसः प्रथमोः येषां ते तथोक्ता इतरे तस्माद्वन्येन
कुर्यादनुपूर्वस्तदाऽऽनुपूर्व्यवन्तः स्युः । प्रथमापेक्षया वृद्धः वृद्धतरवृद्धतमा आनुपूर्व्येण
स्युरित्यर्थः । त(त्र)था संग्राहनमाधिकृत्योक्तं बौधायनेन—वीयान्ययीयान्पूर्वः
संघा(गा)हत इति स्त्रियोऽग्र इति मृतस्य च कुल्यानां च भार्या दहन्ते । तासामपि
यथोक्तं कनिष्ठप्राथम्यं वेदितव्यम् । बौधायनस्त्वाह—अतोऽस्य भार्याः कनिष्ठप्रथमा
इति ॥ ६ ॥

ता घ्नन्त्युत्सृजन्ति वा ॥ ७ ॥

राजगवीं संज्ञपयन्ति सकुल्या उत्सृजन्ति वा । अयं विकल्पः पशुकन्धयाजिविषयः ।
अन्यत्रोत्सर्गनियमस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रोत्सर्गे कर्तव्ये विशेषमाह—

यद्युत्सृजन्त्यपश्याम युवतिमाचरन्ती[मि]त्येता-

भिस्तिष्ठभिस्त्रिः प्रसव्यं राजगवीमग्निं दारुचिति

च परिणीय ये जीवा इत्यभिमन्त्र्य माता रुद्रा-

णामिति द्वाभ्यामुत्सृजन्ति ॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

अमात्या इति शेषः । दारुचिति चेति विस्पष्टार्थम् । प्रमादपतितो वा । अ-
त्राऽऽह बौधायन—उत्तरतः प्रतिष्ठमानामनुमन्त्रयते ये जीवा ये मृता इति ।
माता रुद्राणामित्युच्चोत्तरेणोत्सृजन्ति चैतेन यजुषा चेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्सृजेयुः
॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

यदि घ्नन्ति तत्संप्रेष्यत्यपिधाय मुखं दक्षिणापेदीं
प्रत्यक्शिरसीं घ्नन्तीति ॥ ९ ॥

संज्ञपनपक्षेऽग्निद एवमात्मात्सं[न्सं]प्रेष्यति । ते तथा कुर्युः । तत्र प्रत्यक्शि-
रसीमिति च्छान्दस ईकारः । नान्यत्रैव शास्त्रात् ॥ ९ ॥

निहन्यमानायाः सव्यानि जानून्यनुनिघ्नन्तः पा५-
सूनवमृजन्ति पुरुषस्य सयावरीति ॥ १० ॥

तस्याः संज्ञप(मा)नाया अमात्याः स्वकीयानि सव्यानि जानूनि भूम्यामनुनिघ्नन्तः
पांसूनवमृजन्ति । पूर्ववर्त्ता पाणिभिरपध्वंसयेरन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

अथाऽऽह विस्रंसय(ते)ति ॥ ११ ॥

अथाग्निदो विस्रंसयते(ति) अमात्यान्संप्रेष्यति । विस्रंसनमिह प्राणविशेषोऽ-
(योगो)भिप्रेतः । तदभिमन्त्रणे प्राणमसि स्रसमिति लिङ्गात् ॥ ११ ॥

विस्रंस्यमानामनुमन्त्रयते पुरुषस्य सयावरी वि ते
प्राणमसि स्रसमिति ॥ १२ ॥

विस्रंस्यमानां प्राणैर्वियुज्यमानामित्यर्थः । अत्र वि ते प्राणमिति पादस्य पादो
विस्र(स्प)ष्टार्थः । प्रामादिको वा । अत्रैके आयतनवच्चानुमन्त्रणं द्वाभ्यामित्यतिवचना-
द्वौघायनीये तथा दर्शनाच्च । द्वाभ्यामृग्भ्यामित्यपरमुत्तरस्माद्दिनेति न्यायात्तल्लिङ्गत्वा-
च्चोभयोर्बौघायनीयप्रकारेणैवमित्यस्याश्चात्रोपयोगात् ॥ १२ ॥

[तत्त] संप्रेष्यत्यङ्गादङ्गादनस्थिकानि पिशिता-
भ्युत्तिवद्याप्रकाथयन्तोऽप्रच्यावयन्त उल्मुकैः श्रप-
यताम्नज्ञातहृदयं निधत्तात्प्रज्ञातौ वृक्या(क्यौ)
प्रज्ञातमेव प्रज्ञातां वपां प्रज्ञातः सपादबालशीर्ष-
चमेति ॥ १३ ॥

अमात्यान्प्रति संप्रेषत्येवं विशसनार्थम् । तत्र पादपुच्छशिरोव्यतिरिक्तानि सर्वाण्य-
ङ्गाण्युद्ध्रियन्ते । पादादीनां चर्मानुषङ्गनियम उद्धत्येषु चाङ्गेषु, अवस्थितमांसांशमु-
त्स्विद्य श्रपयितव्यः । अस्थ्यं तत्त्याज्यम् । हृदयादीनि पञ्च प्रज्ञातानि श्रप्यन्ते । इत-
राणि मांसास्त्रकप्रभृतीनि न प्रज्ञातानि स्युः । चर्म तु न श्रपणम् । तत्संयोगान्मांसादी-
नामपि न श्रपणम् । वपाहृदययोः पशुबन्धवच्छ्रपणमिति केचित् ॥ १३ ॥

अत्र पत्नीमुपनिपातयतीयं नारीति ॥ १४ ॥

धेहीत्यन्तः । एतस्मिन्कालेऽग्निद इयं नारी पतिलोकमित्यूचा तस्य पत्नी (त्नी) तत्समीपे शाययेत् । तत्र तस्यै प्रजामिति जन्मान्तरे प्रजासंपत्त्याशासनम् । अतो नास्मिन्नन्मनि पुत्राय देवरादिभ्यो पुत्रोत्पादनार्थमिति कल्पनावकाशः । न च जाया-मुपनिपातननिवृत्तिः । न चायं पूर्वसिद्धप्रजान्वयवादः । अत्रायमपुत्रायामपि भवति । पत्न्यभावे तूपवेशनादि सहस्रवरदानान्तं प्रतिषिद्धः (द्वम्) ॥ १४ ॥

तामविद्ध एकधनेनोत्थापयत्यन्यो वा ब्राह्मण उदीर्ष्व नारीति ॥ १५ ॥

तामुपसंविष्टां पत्नीमविद्धः पत्नीसहावसीत तज्ज्जाता, एकधनेन हेतुनाऽपि कथितं गृहीत्वा—उदीर्ष्व नारीत्युचोत्थापयेत् । संबभूवेति मन्त्रातः । तां प्रतिहितः सव्ये (बौ० पि० १-८-२) इति बोधायनः । तद्व्यामेऽन्यो वा ब्राह्मण एतेन कल्पेनोत्थापयेत् ॥ १५ ॥

अत्र पत्नी सहस्रं वरं ददाति ॥ १६ ॥

अत्रोत्थापनानन्तरं सहस्रमूल्यं पदं ददाति । सहस्राशक्तौ शक्यपरिमाणं वरं दद्यात् । गौर्वै वर इत्युक्तम् । न तु तल्लोपः । अध्वर्यवे दद्यादित्यनेन सूचितं भवति । पत्न्यनेकत्वे ज्येष्ठक्रमेण सर्वासामुपनिपातनादि क्रमेण क्रियते ॥ १६ ॥

* प्रेतस्य हस्तौ संमार्ष्टि ॥ १७ ॥

प्रेतस्य पाण्य(णी अ)ध्वर्युः संमृज्याद्वक्ष्यमाणकर्मार्यम् ॥ १७ ॥

सुवर्णेन ब्राह्मणस्य सुवर्णं हस्तादिति ॥ १८ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । सकृदेव मन्त्रः । अत्रैव त्वमिति मृताभिधानात् । हस्तादि-त्येकवचनान्तं जात्याख्यायाम् ॥ १८ ॥

धनुषा राजन्यस्य धनुर्हस्तादिति ॥ १९ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

माणिना वैश्यस्य मणिं हस्तादिति ॥ २० ॥

मौक्तिकादिसुषिरं सूक्ष्मभूषणं मणिरित्युच्यते ॥ २० ॥

अथैनं चित्तावुपर्यध्यूहति ॥ २१ ॥

एनं मृतममात्मा दारुचितौ रज्ज्वादिरोहितमधिनिदध्युः । तत्राऽऽह बोधायनः—

अथैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह चितायामवदधाति । अपकृष्य रज्जुमासन्दामर्पावध्यान्त
(बौ० पि० १-८-८) इति । चितायामवदधातीति वचनादत्रापि दक्षिणाशिरस्त्वं
प्रत्येतव्यम् ॥ २१ ॥

अत्र वा पत्न्या संवेशनादि क्रियते ॥ २२ ॥

अत्रास्मिन्काले वरदानान्तं क्रियते तथा सति संप्रैषानन्तरं हस्तसंमार्जनादि
क्रियते ॥ २२ ॥

अथास्य प्राणायतनेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति ॥ २३ ॥

अत्रापि पुरुषशीर्षमुपधानवदयं विधिः । शल्काः शकलास्तान् । अत्रापि तदेवाऽऽ-
स्येऽक्ष(क्षि)कट्योः कर्णनाशि(सि)कयोरिति सत्यहिरण्यशकलाः ॥ २३ ॥

आज्यबिन्दुन्वा ॥ २४ ॥

प्रत्यस्यतीत्यनुकर्षः । तदभाव आज्यबिन्दूनवनयोदिति वैखानसः ॥ २४ ॥

पात्राणि चिनोति ॥ २५ ॥

पात्राणि हविर्यज्ञेषूपयुक्तानि स्फ्यकपालादीनि यजमानस्योपरि चिनुयात् । तेषां
प्रत्यवयवेषु सादननियमोऽस्ति । अतो नात्र नष्टदुष्टादेरुत्पादनमिष्यते ॥ २५ ॥

सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जम् ॥ २६ ॥

ध्रुवाव्यतिरिक्तानि सर्वाणि पात्राण्यनुलोमान्युदगग्राणि चिनुयात् । ध्रुवाया दाक्षिणा-
ग्रमित्यर्थः । एतच्च मूलाग्रविभागराहितेष्वन्भवान्न प्रवर्तते ॥ २६ ॥

तस्य दक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहुं(हुं) च निदधाति ॥ २७ ॥

जुहूसमाख्या(रूयानाब्) वसाहोमहवण्यत्रैव विधेया ॥ २७ ॥

सव्यमुपभृतम् ॥ २८ ॥

निदधातीत्यनुवर्तते । सव्यहस्त उपभृतं निदधाति । षषदाह्यधान्यप्यवनिधेया ।
उपभृतत्वात् ॥ २८ ॥

उरसि ध्रुवाग्रणी च ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

तत्रारण्योरुदगग्रत्वं ध्रुवाया दक्षिणाग्रत्वं च वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ३० ॥

तत्र पुनर्दहनं करिष्यन्त(त्)दर्धमाग्निहोत्रहवण्य(णीं) चिनुयादिति गम्यते ॥ ३० ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ३१ ॥

सुवौवैष्टिकाग्निहोत्रिकौ । यदि (पत्नीसन्नहनार्थमानावपि) सुवौ क्लृप्ता भवतस्तदा
तयोरप्यत्रैव निदधातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अक्ष्णोर्हिरण्यशकलावाज्यस्थालीं पृषदा—

ज्यस्थालीं सुवौ वा कर्णयोः प्राशित्रहरणे भित्त्वा ॥ ३२ ॥

प्राशित्रहरणस्यैकत्वाद्भित्त्वा निधानमुच्यते । बौधायनस्यैवमेव पाठः । तस्मादत्र प्राशित्रहरणे [इति] द्विवचनपाठः प्रामादिकः ॥ ३२ ॥

हन्वारुलूखलमुसले ॥ ३३ ॥

हनो(म्) मुखस्योपान्तदेशौ । तयोर्दक्षिणस्यामुलूखलं निदधाति । सव्यायामुसलम् । तदने-
कत्वेऽप्यत्रैव निष्क्रमम् ॥ ३३ ॥

दत्सु ग्राव्णः ॥ ३४ ॥

दत्सु दन्तेषु ग्राव्णः ॥ ३४ ॥

यदि ग्रावाणो भवन्ति ॥ ३५ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थं सोमाभिषवार्थं तथा क्लृप्तं निदधाति । तदभावे न ग्राववचनम् ।
उष्णुत्पदार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

शिरसि कपालानि ॥ ३६ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३६ ॥

ललाट एकपालम् ॥ ३७ ॥

एकं च तत्कपालं चैकपालम् । यदेकमेकश्रयणादौ द्याक्पृथिव्यधिश्रयणार्थं तं
नि(तन्नि)दधाति ॥ ३७ ॥

उदरे पिष्टसंयमनीं पात्रीम् ॥ ३८ ॥

उदरे नामिदेशे निदधातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नाभ्यामाज्यस्थालीं पृषदाज्यस्थालीं च ॥ ३९ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३९ ॥

पार्श्वयोः शूर्पे छित्त्वा चैकम् ॥ ४० ॥

शूर्पे इति द्विवचनात्प्रकृतिस्थं चातुर्मास्यादिष्वैकीकस्थं च गृह्यते ॥ ४० ॥

अक्ष्ण(वङ्क्ष्ण)योः सांनात्यकुम्भ्यौ ॥ ४१ ॥

व्यक्तार्थमेतत् ॥ ४१ ॥

अण्डयोर्दृषदुपले ॥ ४२ ॥

अण्डयोर्मुष्कयोर्दृषदुपले निदधातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शिश्रेऽश्मानश्च शम्पां च ॥ ४३ ॥

अश्मानः (श्मा स) समाहननार्थो गम्यते ॥ ४३ ॥

षष्ठ[प्रतिष्ठयोः] अग्निहोत्रस्थालीमन्वाहार्यस्थालीं च ॥ ४४ ॥
प्रतिष्ठे पादतले । अग्निहोत्रस्थालीं दक्षिणतः ॥ ४४ ॥

पक्ष उपावहरणीयं कूर्चं वेदम् ॥ ४५ ॥

उपावहरणीयं हियमाणस्याग्निहोत्रस्योपयमनार्थम् ॥ ४५ ॥

शिखायाश्च शिरस्त उपसादनीयम् ॥ ४६ ॥

कूर्चं वेदं निदधातीति शेषः । यत्राग्निहोत्रस्योपसादनमुक्तम्—‘अपरेणाऽऽहवर्गीयं
दर्भेषु सादयति’ इति संगृह्यते ॥ ४६ ॥

इडापात्रं च ॥ ४७ ॥

शिरसि निदधातीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

इममग्ने चमसमिति मध्ये चमसम् ॥ ४८ ॥

मादयन्तामित्यन्तः । चमसोऽत्र प्रणीताप्रणयनं मध्य एतयर्चा निदधातीत्यर्थः ।
शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं चमसं निदधाति (बौ० पि० १-८-११) इति बौधायनः ।
कंसादिभिः प्रणयनेऽप्यत्रैव निधानं तत्तूष्णीं निधानवचनात् । मन्त्रस्तु निवर्तते चमस-
लिङ्गाच्च ॥ ४८ ॥

अवशिष्टान्यन्तरा सक्थीनि ॥ ४९ ॥

अवशिष्टानि पात्राणि सक्थ्यो(क्थ्यो)र्मध्ये निदध्यात् ॥ ४९ ॥

एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतेति
विज्ञायते ॥ ५० ॥

यज्ञायुधानि यज्ञपात्राणि तद्वान् । एवं चितयज्ञपात्रनिचयोऽञ्जसा ऋजुना पथा च ।
सेयं पात्रचयनप्रशंसा तदादरार्था न तु फलोपबन्धः । ततश्च निधानकाले न विस्मर्तव्या-
नीतिभावः ॥ ५० ॥

उल्मुकैर्व्युष्टान्य(के वियूष्काण्य)वदानानि श्रपयि-

त्वा हृदयेऽस्य हृदयं निदधाति ॥ ५१ ॥

उक्तानां मांसानामुल्मुके श्रपणम् । तस्येदानीं विशेषज्ञापनार्थोऽयं वा । पादमयपशु-
रसः । तद्गहितानि वियूष्काण्यल्प(व)दानान्यपमृ(ष्ट)तमांसानि । अवदानग्रहणं पादादिसहि-

तस्य चर्मश्रपणनिवृत्त्यर्थं वियूष्कश्रपणं पशुरसशोषणान्तमुच्यते । हृदयं प्रेतस्य हृदय-
देशे निदधातीति भावः ॥ ५१ ॥

दक्षिणहस्ते दक्षिणं वृक्यं सव्ये सव्यं श्यामश-
बलाभ्यां त्विति ॥ ५२ ॥

निदधातीत्यन्वयः । तत्र सकृदुक्तेन मन्त्रेणोभौ वृक्यौ हस्ताभ्यां युगपन्निदधाति ।
प्रेताभिधानात् । वृक्याभिधानादावृत्तिरित्यपरम् ॥ ५२ ॥

हस्तयोरेव मैत्रावरुणीमामिक्षां मित्रावरुणाभ्यां
त्वेति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधानात्पूर्वकलाप्ति आवृत्तिर्वाऽऽमिक्षाभिधानात् ॥ ५३ ॥

वपयाऽस्य मुखं प्रोर्णोति मेदसा शिरसं प्रोर्णोति
(णुष्व) मेदसा पीवसा चेति (ख० ६) । अथैन-
सपादवालशीर्षचर्मणोत्तरलोम्ना प्रोर्णोत्यग्नेर्वमेति
॥ ५४ ॥

व्यक्तम् । मेदसा शिरः—संप्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा चेति प्रोर्णोतीति शेषः ।
मन्त्रस्त्वेतावानेवात्र भवति । लिङ्गात् । ततः कृत्स्नयर्चा प्रोर्णोति । तथा बोधायन-
पाठात् । तत्र शिरसा शिरःप्रोर्णयनं पूर्वपादाभ्यां हस्तयोरपरपादाभ्यां पादयोरिति
द्रष्टव्यम् । दधद्विषक्ष्यन्पर्यङ्खयात्तैरिति मन्त्रान्तः ॥ ५४ ॥ (ख० ६) ।

अथैनमुपोषति मेनमग्ने विदह इति पुरस्तादाहव-
नीयेन ॥ ५५ ॥

प्रहिणुतात्पितृभ्य इति मन्त्रान्तः । उपोषणं दहनम् । दारुचितेरेवात्र साक्षादग्नि-
संयोगः कार्यः ॥ ५५ ॥

शृतं यदेति पश्चाद्गार्हपत्येन ॥ ५६ ॥

उपोषतीति शेषः । वशिनीर्भवातीति मन्त्रान्तः ॥ ५६ ॥

तूष्णीं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनेन ॥ ५७ ॥

उपोषतीत्यनुकर्षः ॥ ५७ ॥

पुरस्तात्सभ्यावसथ्याभ्यामौपासनेन च ॥ ५८ ॥

यत्र सम्बनीयः प्राक्षिप्तस्ततो दक्षिणतः क्रमेणैषां प्रक्षेपः ॥ ५८ ॥

अथैनमुपतिष्ठते सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । क्रमप्राप्ताया ऋच एव ग्रहणम् ॥ ५९ ॥

विज्ञानमुपैति यदूर्ध्वं धूम उदा(दि)यादद्युलोको
भवतीति विज्ञायते । यद्यन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकः ।
यादि पृथिवीं पृथिवीलोकः ॥ ६० ॥

विज्ञानं परीक्षणं तदुपैति, अनुतिष्ठेत् । धूमगतिवशात्तत्र यद्यन्तरिक्षमिति तिर्य-
ग्गतिर्धूमस्योद्भाष्यते ॥ ६० ॥

जघनेन चितिमजमबलेन शुल्बेन संबध्नाति ॥ ६१ ॥

यत्कर्षणमात्राच्छिद्यते तदिह बलमेकसरा रज्जुः ॥ ६१ ॥

अजोभागमित्युद्र(द्द्र)वन्तमनुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

यत्र लोका इति मन्त्रान्तः । उद्र(द्द्र)वन्तं दाहमयाशु(च्छु)स्त्वं विच्छिद्य
पलायमानमजम्— अजो माग इत्यनुवाकशेषेणानुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अत्रैव तद्विश्चमसेन जुहोति—अग्नये रयिमते
स्वाहेति ॥ ६३ ॥

तत्र शुवाग्नौ तद्विविराजगव्यवाशिष्टमांसं च जातं चमसेन सङ्कृदेवानेन मन्त्रेण जुहु-
यात् । चमसोऽत्रैवान्यमु(उ)त्पाद्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

नव च सुवाहुतीर्य एतस्य पथो गोप्तार इति ॥ ६४ ॥

यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहेत्यन्तः । पर्णमयेन सुवेण (नौ० पि० १-११-६)
इति नौघायनः । तेन स्वाहान्तैर्यजुर्भिर्जुहुयात् ॥ ६४ ॥

अत्रोभयं प्रहरति । येन जुहोति ॥ ६५ ॥

येन होमकृतश्चमसेन सुवेण (जुहोति) तदुभयं चात्राग्नौ प्रहरेत् ॥ ६५ ॥

अपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविश्याथैनं याम्येन सूक्तेन
नवर्च्येन पराचाऽनुशंसति प्रकेतुनेति ॥ ६६ ॥

पराचेति वचनात्प्रथमोत्तमयोर्नाभ्यासः । अनुशंसनवचनादर्धर्चसंतानेऽप्येकश्रुत्यमि-
त्यादिधर्मसिद्धिः । महत्ताश्रिदेवापि गच्छतादित्यन्तः ॥ ६६ ॥

जघनेन दहनदेशमुदीचीस्तिष्ठः कर्षूः खात्वाऽ-
श्मभिः सिकताभिश्चावकीर्यायुग्मिरुदुकुम्भैरपः
परिष्ठाप्य तासु ज्ञातयः संग्राहन्तेऽश्मन्वतीरेवती-
रिति ॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

वाजानुत्तरेमेति मन्त्रान्तः । उदीचीरुदगायताः । कर्षु(षू)शब्दो दीर्घगर्तवाची ।
तासां पूर्वलेखिन्य(खा)न्ते ततो मध्यमा ततः पश्चिमादि(इ)ति क्रमः । सर्वास्ता
दक्षिणापवर्गजघन्यन्ते पिध्यत्वात् । तथा चाऽऽह बौधायनः—जघनेन दहनं तिस्रो
दक्षिणाप्राचीः कर्षूः कुर्वन्ति (बौ० पि० १-११-१३) इति । परिष्ठावनमु-
दकनिनयनेन सूत(द)कीकरणम् । तासु ज्ञातयः कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमात्
॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

जघनेन कर्षूः पलाशशाखे शमीशाखे वा निघ्नन्ति ॥ ६८ ॥

दक्षिणोत्तरयोः स्थापयन्ति । तोरणवत्तस्योरुत्तरा प्रथमं स्थाप्यते ॥ ६८ ॥

अथैनं(ने) दर्भमयेन शुल्बेन संबध्यन्ते(ते)ऽन्तरेण
प्रसर्पन्ति यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रमिति ॥ ६९ ॥

सर्वतनुं पुनामीत्यन्तः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमः प्रत्येतव्यः ॥ ६९ ॥

जघन्यः शाखे व्युदस्याति या राष्ट्रात्पन्नादिति ॥ ७० ॥

संसृजाथेत्यन्तः । जघन्यः सर्व(वेषां) पश्चदन्ता । वृद्धामा(त्या) अनयर्चा शाखे
उत्तिष्ठ्यापास्यन्ति ॥ ७० ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थायानवेक्षमाणा
आ(अ) पोऽवगाहन्ते—धाता पुनातु सविता
पुनात्विति ॥ ७१ ॥

आदित्योपस्थानं(नादिकं) सर्वे कुर्वन्ति । न केवलं जघन्यः । अनवेक्षमाणाः
पृष्ठतोऽवीक्षमाणा अवगाहन्त इति । सशिरोवमज्जानात्मकं स्नानमुच्यते न जलप्रवेश-
मात्रम् । समानमास्नानादित्युत्तरत्वानुवादात् । धाता पुनातु सविता पुनात्वित्यनुवाक-
शेषः । सूर्यस्य वर्षसेत्यन्तः ॥ ७१ ॥

केशान्प्रकीर्य पाशून्गोप्यैकवाससो दक्षिणामुखाः
सकृदुन्मज्ज्योत्तीर्य सव्यं जान्वाच्य वासः पीड-

यित्वोपविशन्त्येवं त्रिस्तम्भस्यह (य) ५ गो+त्रना-
मधेयं तिलमिधमुदकं त्रिस्तम्भस्याहरहरश्चालिनै-
कोत्तरवृद्धिरैकादशाहत् । अपतीक्षा ग्राममेत्य
यत्प्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७२ ॥

अत्र शास्त्रान्तरोक्तविधिः—यस्मिन्दिने श्रियते तत्रैव दहनं कार्यम् । तत्राऽऽह
बृहस्पतिः—प्राप्ते सद्यस्तु पञ्चत्वे हविर्देयं हुताशन इति । यस्य तु रात्रौ मरणं तस्य
श्रोभूते दहनं कार्यम् । रात्रौ न कुर्यान्मोऽप्युवृत्तोऽपीति निषेधात् । अत एव दाहा-
द्याहितवह्निषु मरणा[द]प्यन्येष्वित्थादिविधिविशेषाः प्रवर्तन्ते । यत्र तु दिवा दहनान्तं कर्म
समापयितुमशक्यं स्यात्तत्र दिवा कर्मारम्भं कृत्वा रात्रौ समापयेत् । 'यदि स्याद्विवाऽऽर-
म्भः शेषं संपादयेन्नाशि' इति वचनात् । तद्विषयमेव कात्यायनवचनम्—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ।

श्रोभूते वपनं तत्र केशमात्रं विधीयते ॥ इति ।

दिवा दहने तु दहनस्नानान्ते तदङ्गभूतं केशश्मश्रुमात्रवपनमग्निदो भवति । तथाऽ.
ग्निदः कर्ता दाहाङ्गभूते वपने कालान्तराणि च स्मर्यते(न्ते)—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽप्रभादतः । इति भरद्वाजोक्तेः ।

अत्र(त्रा)प्रभादतइत्यनेनाग्निदाननिमित्तत्वमुच्यते । एवमुक्तेषु पञ्चसु कालेषु पूर्वपूर्वस्य
— मद्रात्रिपादनक्षत्रादियोगदुष्टत्व उत्तरोत्तरकालः परिग्राह्यः । न त्वदुष्टे पूर्वस्मिन्नेव ।
अत्रापवादः—

स्त्रीपुत्रानुजशिष्याणां संस्कर्ता नैव वापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीशब्देनात्र भार्यैव गृह्यते । ज्ञातीनां त्वपरवयसामेव वपनमिष्यते । अनुभाविनां
च परिवापनमिति वचनात् । तेषां तु शान्तिकर्मान्त एव वपनम् । इह सूत्रकारेणानुपदे-
शात् । एवमिह वपनं द्विविधम् । दहनाङ्गं शुद्ध्यर्थं चेति । तत्र दहनाङ्गमग्निदस्य वैशे-
षिकम् । तस्यैव वाहकानां शुद्ध्यर्थं तु साक्षात्कारस्नानाच्छान्तिकर्मान्त एव शुद्ध्यर्थं वपनं
कार्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । ततः उदकं पिण्डं च दत्त्वा नग्नप्रच्छादनं विधेयम् ।
तदाह नारदः—

+ ' गोत्रनामधेयम् ' इति ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

स्नात्वा दग्ध्वा पुनः स्नात्वा तोयं दद्याद्यथोचितम् ।

नग्नप्रच्छादनं दद्याद्भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

तत्र तोयदानार्थं ग्रामाद्बहिरुदकान्ते कुण्डे पाषाणस्थापनं कार्यम् । उपकपात्रं द्विवि-
धम् । यद्यन्ते वासोदकं तिलोदकं चेति । तद्दानप्रकारो वक्ष्यते—केशान्प्रकीर्येत्यादि ।
उपवेशनान्तं त्रिः कृत्वा तत्प्रत्ययमुदकमुत्सेवनीयं तत्प्रत्ययमिति । मृतस्य गोत्रनामनिर्देश-
जन्यं प्राकट्यमुच्यते । तथा गोत्रनाम गृहीत्वा इत्याश्वलायनः । तद्यथा—वात्स्यायनाय
विष्णुरातय इति । अत्र परिधानीयस्यान्तं त्रिगुणं (संभुज्य) प्रसव्यमुपवेष्ट्योदये पित्रर्थे-
न तदुदकं त्रिरुत्तिष्ठति । अमुष्यायणायामुष्मै प्रथमेऽहनि तद्वासोदकं ददामीति
सकृत्तु गोत्रनामनिर्देशः । अथ(त्र) तिलमिश्रान् त्रीनुदकाञ्जलीन् ददाति । आमुष्या-
यणायामुष्मै प्रथमेऽह्न्येतत्तिलोदकं ददाति । ज्ञातीनां तु विधिवत्सामयाचारिकेषु च
वक्ष्यते ॥ ७२ ॥

अशनानध्ययनाधः शय्योदकोपस्पर्शनान्यकालम-
नूचीमेषु द्वयहं त्रयहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्वश-
नवर्जं संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके
॥ ७३ ॥ अनशनानध्ययनवर्जं यावज्जीवं प्रेतव-
त्कृतो(पत्न्यु)देकापस्पर्शनमेके ॥ ७४ ॥ भुक्त-
मधः शय्या ब्रह्मचर्य क्षारलवणमधुमांसवर्जनं
च ॥ ७५ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-

शप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ(त्र) भार्यायां परमगुरुषु च मृतेषु तत्प्रति(सं)बन्धिनामकालभोजनमित्यादि-
विधिर्भवति । तत्र परमगुरव आचार्याः । आचार्यः पिता । तदग्रजः पितामहः । तद्भ्राता
प्रपितामहस्तद्भ्राता । तेषां भार्याश्च विज्ञेयाः । तन्मरणकालात्प्रभृति षष्टिघटिकाकाल-
पर्यन्तमनशनमातुरव्यञ्जनानि गन्धपुष्पताम्बूलवर्जनानि । ततोऽन्वहं तु केशान्प्रकीर्ये-
त्यादिविधिना वासोदकस्य तिलोदकस्य च । ततोऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्त-
त्कुर्वन्ति (म० पि० १-२-७२) इत्येतत्तेषामग्निदस्य च समानम् । इतरे(षां)षु
चैतदेवैक उपदेशास्तस्मिन्पक्षेऽन्येषामपि सपिण्डानां मरणेऽयं विधिर्भवति । पक्षान्तरेष्व-
न्वहं स्नानमेव । तथा समानोदकेष्वपि पक्षद्वयं यावता हि संबन्धो ज्ञायत इति तेषां
मप्युपादानात् । तेषां तु वाग्रहणसामर्थ्यादुदकोपस्पर्शनमपि पक्षे न भवतीत्यपरम् । असं-

स्कृतेषु बालेषु मृतेषु तन्मातापितृणां चैवोदकस्पर्शनं भवति । ज्ञातीनां चात्र मरण-
निमित्त(क)मुदकोपस्पर्शनं न विद्यते । किंत्वाशौचनिवृत्त्यर्थमेव तद्भवति ।
अथाग्निदस्य(देन) वासोदकं तिलोदकं चान्वहमेकोत्तरवृद्धिः कार्या । तावद्वृद्धिश्च
कर्तव्या यावात्पिण्डः समाप्यत इति स्मरणात् । दहनदिवसं तु गृहप्रवेशसमये कर्तव्य-
माह बौधायनः—अथाप्रतीक्षाः कनिष्ठप्रथमा ग्राममायान्ति । गृहद्वारे निम्बपत्रं प्राश्याप
आचम्य गोशकृत्सुवर्णापोऽग्निगौरसर्षपान्संस्पृश्याश्मनि तिष्ठन्तीत्येके । यत्र च प्रेतस्य
प्राणा उत्क्रान्ता भवन्ति तत्रोदकमिश्राश्चित्तिलतण्डुलान्संप्रकिरन्ति—स्वस्त्यस्तु वो
गृहाणामशेषे शिवं वास्त्वास्ताम् । इति ज्योतिष्कृत्वाऽगारं प्रविशन्ति । एकरात्रमु-
पोष्य तेषामक्षारलवणभोजनमधःशयनं ब्रह्मचर्यं चाऽऽदशरात्रं(त्रात्) सायंप्रातः
स्तूष्णीमुपलेशु पिण्डं निपृणुयात् । सायंप्रातः सकृदुदकक्रिया । अथैषा पत्नी नाश्री-
यात्पक्वान्नस्य । दशमेऽहनि त्रिरुदकमुत्सिञ्चन्ति सर्वेऽमात्याः । अथैकादश्यामेकोद्दिष्टं
कुर्वन्ति (बौ० पि० ३-४—१९ । २४) इति ।

अथातो मृतबलिं व्याख्यास्यामः—प्राग्दक्षिणायतनं चतुरश्रं गोमयेनोपलिप्य
प्राचीनावर्वाती दक्षिणामुखः सव्यं जानुं निपात्य सकृदुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्य दक्षिणाग्रान्दर्मा-
न्संस्तीर्याद्भिर्मारजयेत्त्रयोपस्तरणामिघारितं सकृत्तिलमिश्रं चरुमवद्यति मुष्टिप्रमाणं कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा हस्तेन—‘अमुकगोत्रायैत्तत्ते ओदनः स्वधा नमः इति । अथाङ्गुष्ठे-
नामिमृश्याथाल्लनान्म्यञ्जने मधु वासो दशोर्णा वा गन्धपुष्पधूपदीपैर्हस्ताद्विपरीतात्सायं-
प्रातर्दशरात्रं कृत्वा स्वस्ति (कामं) ग्रामं भोजयित्वा दशम्यां विकृताहारं सायं
बलिं दत्त्वाऽथैकादश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

न जातु इयेनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपास्तस्य पितरः समायान्तीति वैदिकाः ॥

इति विज्ञायते (बौ० गृ० शे० सू० ४-३-१ । ३) इति ।

अथ नग्नप्रच्छादनम् । तत्र वैखानसः—

वासोऽन्नं च जलं कुम्भे प्रदीपं कांस्यभाजनम् ।

नग्नप्रच्छादने श्राद्धे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ इति ।

भृगुः—तिलोदकं तथा पिडान्नग्नप्रच्छादनादिकम् ।

रात्रौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥ इति ।

नारदोऽपि—नग्नप्रच्छादनं कार्यं भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—सुवर्णं च सकांसं च सहस्रं वेदपारगे ।

तथैव देयं तद्विप्राय द्वितीयेऽहि वा कारयेत् ॥

अत्र दिवैव पिण्डदानान्तं कृत्वा नग्नप्रच्छादनमपि कर्तुं शक्यते । तत्र तथैव देयम् । यत्र तु रात्रौ दहनं पिण्डान्ते वा सूर्यास्तमयस्तत्र द्वितीयेऽहन्येतदेयमिति [वि]वेकः । न च 'नक्तं श्राद्धं कुर्वीत' इत्यादिनिषेधात् । एवमेकोत्तरवृद्धिनवश्राद्धयोरपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्विपनवर्जितम् ॥ इति ।

अथैकोत्तरवृद्धिश्राद्धमुच्यते । तत्र नारदः—

श्राद्धमेकोत्तरं वृद्ध्या वर्तव्यं तु दिने दिने ।

अवसानाद्धलीनां तु द्विगुणं प्रत्यहं परम् ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—

एकोत्तरं यथाशक्ति भुक्तिं दद्याद्द्विजन्मने ।

दशकं वा शतं वाऽपि सहस्रं वा सहेमकम् ॥

देयं वित्तं च तस्मिन्स्तैर्यथा तुङ्गं यथा सुखम् ॥ इति ।

अथ नवश्राद्धमुच्यते । तत्र बौधायनः—'मरणाद्विपमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यादा नवमात् । यदि नवमं विच्छिद्येतैकादशे तत्कुर्वीत' इति । तथा च प्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे नवमे चेति पञ्चैतानि नवश्राद्धानि भवन्ति । ततश्च नवं च तच्छ्राद्धं च नवश्राद्धमिति प्रत्यग्रपरो नवशब्दः । प्रत्यग्रता तु शावाशौचं वर्तमान एव क्रियमाणत्वात् । यद्यपि नग्नप्रच्छादनादेष्यस्ति प्रत्यग्रता तथाऽपि पङ्कजशब्दवद्योः गरुड्या नवश्राद्धशब्दोऽपि कचिदेव वर्तते इति द्रष्टव्यम् । यथा यद्येकादशेऽहनि कर्तव्यं प्रथममासिकश्राद्धं तस्यापि नवश्राद्धसमाख्या भवति । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

सप्तमेऽहनि तृतीये च प्रथमे न मे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥ इति ।

नन्वेकादशेऽहनि क्रियमाणस्य प्रथममासिकश्राद्धस्याऽऽशौचापगमोत्तरकालिकत्वात्कथं नवश्राद्धत्वम् । अत्रोच्यते । सत्यं दशाहपर्यन्तमाशौचं सामान्यतः । श्राद्धकर्ता(र्तुः) तु प्रथममासिकश्राद्धसमाप्तिपर्यन्तमाशौचमस्त्येव ।

एकादशेऽहनि संप्राप्त एकोद्दिष्टे कृते यदि ।

पिण्डमेकं प्रदत्तव्यमाशौचं त्वा प्रदानतः ॥ इति स्मृतेः ।

तस्मात्तस्वाप्यशुचिना क्रियमाणत्वाद्युक्तं नवश्राद्धत्वम् ।

अथ यत्र दशाहमध्ये दर्शागमः स्यात्तत्र दर्शो पिण्डोदकदानं समापनीयम् । उत्तर-
दिनदेयमप्युदकपिण्डदानमपकृष्य देयमिति यावत् । तदाह वसिष्ठः—

अमावास्यामतिक्रम्य मर्यादा तत्र चेद्भवेत् ।

द्विचन्द्रदर्शने दोषो महानित्यवधार्यताम् ॥ इति ।

मविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—प्रवृत्ताशौचं तन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान्स्नानमात्रं समाचरेत् ॥ इति ।

ऋष्यशृङ्गः—आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥ इति ।

पैठीनसिः—आद्येन्दावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥ इति ।

मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः—अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डाञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

इदमपि ग्रहमध्ये दर्शपाते । तदूर्ध्वं दर्शं तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव ।

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् ग्रहात्परम् ॥ इति गालवोक्तेः ।

अन्येषां तु ग्रहमध्येऽपि समाप्तिरिति ग्रन्थान्तरोक्तम् । बौधायनेऽपि—

दर्शो दशाहमध्ये स्यादूर्ध्वं तन्त्रं समापयेत् ।

त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति निनिश्चयः ॥ इति ।

मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् । ग्रहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तन्त्र-
समाप्तिरित्युक्तम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावष्टाविंशप्रश्ने द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

अथ संचयनकालो निरूप्यते—

अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्याः सप्तम्यां वाऽस्थी-

नि संचिन्वन्ति ॥ १ ॥

अपरेद्युर्दहनदिवसात्परस्मिन्दिवस इत्यर्थः । तृतीयस्यामित्यादि तु रात्र्यभिधानमुखे-
नाहोरात्रलक्षणात्तृतीयत्वादिवाक्यान्तरोक्तद्वितीयदिवसापेक्षयाऽत्र वेदितव्यम् । न तु दह-
नदिवसापेक्षया । अत आह बौधायनः—अथातः संचयनम्—एकस्यां व्युष्टायां तिसृषु
वा पञ्चगु वा सप्तसु नवसु वैकादशसु वाऽयुग्मा रात्रीरर्धमासान्मासानृतून्संवत्सरं वा
संप(पा)द्य संचिनुयुः (बौ० पि० १-१४-१) इति । अन्ये तु तृतीयस्यामित्या-
दिषु व्युष्टायामित्यध्याहारेण तमर्थं साधयन्ति । संचिन्वन्तीति संनिवपन्ति वक्ष्यमाणा-
अग्निपिदादय इत्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेन च कृष्णपक्ष एकादशीत्रयोदशीदर्शेष्वाषाढीफा-
ल्गुनीप्रोष्ठपदीभिर्ज्ञातं उक्तम् । तदाऽऽशौचमध्येऽसंभवे तदूर्ध्वं च प्रागब्दात्करणे
ज्ञेयम् । आशौचमध्ये तु संवर्तः—

प्रथमेऽहि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु—अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेत् । इति ।

द्वितीयेऽप्युक्तम् । वैखानसस्तु संचयनं चतुर्थ्यामिति । यमोऽपि—

भौमार्कपन्द्वारेषु तिथियुग्मे विवर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादर्शे द्विपादर्शेऽस्थिसंचयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्शे विशेषतः ॥ इति ।

शौनकः—पालाशेष्वस्थिदाहे च सद्यः संचयनं भवेत् । इति ।

काम्यमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् ॥ १ ॥

क्षीरोत्सिक्तेनोदकेनौदुम्बरशाखया प्रका-

थयञ्छरीराण्यर्बोक्ष्य यं ते अग्निममन्या-

मेति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अवशयितामिति मन्त्रान्तः । क्षीरमुत्सि(सि)च्यते यस्मिन्तादिदं क्षीरोत्सिक्तम् ।
तेनोदकेनौदुम्बरशाखया प्रकाथयन्ननतिदहन् । केचिदप्रकाथयन्नविकलं कुर्वन् इति ।
शरीराण्यर्बोक्षति—यं ते अग्निममन्यामेति । पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम् । अथवा सर्वान्तेऽवोक्षणं,
वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति न्यायान्नचेदानीं कृत्स्नशवाग्निरनुगमयितव्यः । होमाद्यर्थ-
मस्य पुनर्दहनपर्यन्तं वा धार्यत्वात् । पुनर्दहनाग्नेर्य(र)भावेऽपि वक्ष्यमाणाहुतिपर्यन्तं वा
धार्यत्वाच्च ॥ २ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रः

सुबाहुतीर्जुहोत्यवसृजेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणमाविशेत्यन्तः । अत एव शवाग्नेरङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य निष्कृष्य तस्मिन्-
वंसृजेति तिसृभिः प्रतिमन्त्रं सुबाहुतीर्जुहोति चोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानमिति न्यायः ।
सुवस्त्वत्र यज्ञियदारुणा कार्यः । तत्र सोमयाजिनस्तु निवपनान्ते पक्षेऽत ऊर्ध्वं शवाग्निं
निधाय मान्युपयोगात् ॥ ३ ॥

अयुग्मिभरुदकुम्भैरवोक्षितमवोक्षयायुजः स्त्रियः संचिन्वन्ति ॥४॥

स्त्रियोऽत्र पञ्चाभिप्रेताः । तथोत्तरत्र वचनात् । तत्रायुज इति का(काः) पुनस्ताः ।
यजमानस्य मार्ये(र्या इ)ति वैखानसः । ता यदि पञ्च न विद्यन्ते तत्रान्या योजयि-
तव्याः । स्ववोक्षितमर्था(स्थी)न्यवोक्ष्य चिन्वन्त्यादायाऽऽदाय वक्ष्यमाणविधिना संनि-
वपेरन्निति ॥ ४ ॥

यस्याः पुनः प्रजननं न स्यात्सा सव्ये हस्ते
नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां बृहतीफल-
माबध्य सव्येन पदाऽऽमानमास्थाय सव्येन
पाणिना प्रथमानन्वीक्षमाणाऽस्थीन्यादत्त उत्ति-
ष्ठत इति ददभ्यः शिरसो वा ॥ ५ ॥

प्रजननं प्रसूतिः । तत ऊर्ध्वं यस्यां न संभाव्यते या न गर्भिणीति न्याव(या)त् ।
नन्वेवं सति या न गर्भिण्येव ब्रूयात् । यदि मृतस्यैव स्त्रियो(स्त्री) इष्यन्ते(ते) न
त्वन्या [इति] नियमोऽस्ति संभाव्यते चान्यासु । तत्रायुज इति बौधायनोक्तं 'याऽस्य'
स्त्रीणां मुख्या (बौ० पि० १-१४-६) इति च संख्यानिवृत्त्यर्थं न तु त्रित्वादिसं-
ख्यानुज्ञानार्थम् । पतिपत्ति(त्नी)षु पश्चादपि गर्भाधानं तस्मात्तदर्थवादेन वा यज्ञः ।
अन्वीक्षमाण उत्तिष्ठत० देवः सविता दधात्विति मन्त्रान्तः । इत्यत्राऽऽदीत ददभ्यः
शिरसो वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

तद्दाससि कुम्भे वा निदधाति ॥ ६ ॥

तदास्थि सैव निदध्यात् ॥ ६ ॥

इदं त एकमिति द्वितया(तीयाऽ)साभ्यां बाहुभ्यां वा ॥ ७ ॥

द्वितीयेष्वपि यस्याः पुनरित्यादि समानम् । मन्त्रास्तिदं त एकमित्येतावान् । द्विती-

याया अत्रांसाभ्यां बाहुभ्यां वेति प्रवेश(प्रदान)प्रदर्शनम् । तेन कान्तश्च द्वितीयायाः प्रवेशो वेदितव्यः ॥ ७ ॥

पर उ त एकमिति तृतीया पार्श्वाभ्यां
श्रोणीभ्यां वा ॥ ८ ॥

पर उ त एकमित्येतावान्मन्त्रः । कटिकण्ठयोर्मध्यमस्य प्रदेश इति ॥ ८ ॥

तृतीयेन ज्योतिषेति चतुर्थ्यूरुभ्यां जङ्घाभ्यां
वा ॥ ९ ॥

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेत्येतावान्मन्त्रः । कटिगुल्फयोर्मध्यदेशः ॥ ९ ॥

संवेशन इति पञ्चमी पद्भ्याम् ॥ १० ॥

संवेशन इत्यर्धचर्चग्रहणम् । पद्भ्यां चरणाभ्याम् ॥ १० ॥

एवमेवायुजाकारं सु[सं]चितं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

एवमेवैतेनैव कल्पेन स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्वस्वप्रदेशान् । अयुजाकारं त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिरित्येवमयुगमपराया [आ]वृत्त्या सुसंचितं निरवशेषं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

भस्माभिसमूहं संहृत्य शरीराकृतिं कृत्वा शरी-
राण्यादायोत्तिष्ठप्रेहीति ॥ १२ ॥

नाकमधिरौहेममित्यन्तः । भस्माभिसमू(मु)ह्य संकलनं कृत्वा सकलमेकीकर-
णमिति यावत् । अथ तत्संहृत्य संश्लिष्टं कृत्वा (ततो) दक्षिणाशिरसं शरीराकृतिं
कृत्वेति । तत्राऽऽह बौधायनः—अथैनं सुसंचितं संचित्य भस्मपिण्डं करोति । तं
तथा करोति । यथाऽस्य कपोतश्छायायां नोपाविशेदिति । अथैनमपरिमितैः क्षुद्र-
मिश्रै रश्मिभिः परिचिनोति न तेन परिचिनुयात् । यथाऽस्य कपोतश्छायायामुपावि-
शेदिति । अथैतान्यस्थीन्याद्भिः प्रक्षाल्य कुम्भे वा सते वा कृत्वाऽऽदायोपोत्तिष्ठति
(बौ० पि० १-१४-९) इति । निधानदेशं गच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

शम्भ्यां पलाशमूले वा कुम्भं निधाय जघनेन
कुम्भं कर्षादि समानमा स्नानात् ॥ १३ ॥

शमीवृक्षमूले पलाशवृक्षमूले वा तूष्णीं कुम्भं निधायेत्यग्निदः । ततोऽमात्याः
कुम्भस्य पश्चात्कर्षणस्नानादि तदवगाहनस्नानान्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

मृदा स्नातीत्येके ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

मृदा गात्राण्यभिलिप्य स्नातव्यमित्येके शास्त्रिनः समामनन्ति । अत्रापि विधिः समानः ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

अथातो हविर्याजिनो(यज्ञियं)निवपनम् । यं काम-
येतानन्तलोकः स्यादिति ॥ १५ ॥

यं मृतं मनसाऽपेक्षितं(तो) लोकः स्यादित्यग्निदः कामयेत तस्येदानीं हविर्यज्ञियानि-
वपनमुच्यते इति शेषः । यथा हविर्यज्ञेषु संस्कृतशूर्पादौ यो ह(यद्ध)विनिर्गम्यते,
एवं संस्कृतदेशेऽस्थीनि न्युप्यन्त इति हविर्यज्ञियवादः ॥ १५ ॥

समस्या उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोमे परिश्रिते
वाग्यतोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निवपति—
पृथिव्यास्त्वा अक्षित्या अपामोषधीनां रसेन
स्वर्गे लोके निवपाम्यसाविति ॥ १६ ॥

समस्या इति छान्दसः सुडागमः । समाया भूसंबन्धिनि प्रदेश उद्धतेऽवोक्षत
इत्यादीनि तद्विशेषणं(णानि) । तत्र दक्षिणाग्रान्दर्भान्सम्यक्परिस्तीर्य वाग्यतोऽन-
न्वीक्षमाणोऽग्निदोऽनेन मन्त्रेणास्थि निवपेत् । मन्त्रान्ते संबुध्या मृतस्य नाम गृह्णाति ।
तत्क्रियमाणं कुम्भनिधानं कर्षूखननयोर्मध्ये क्रियते । निवपनदेशमपरेण तु कर्षादि-
कुम्भं निधाय । अथातो हविर्यज्ञियनिवपनम् (आप० पि० १-३-१०) इत्याप-
स्तम्बीये तथैवानुक्रान्तत्वात् ॥ १६ ॥

अनन्तलोको ह भवतीति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिसत्रन्यायेन(न्यायान्ना)र्थवादफलमिह प्रकृतमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अथ यदि पुनर्धक्ष्यन्तः स्युः (हृदयं निदधाति) ।

अग्निहोत्रहवर्णी कृष्णाजिनः शर्म्या दृषदुपले च

नानुप्रहरेयुः ॥ १८ ॥

नन्वत्र यद्युपबन्धः किमर्थमथैकेषां कुम्भान्तं निधानमिति परमते पुनर्दहनस्य सोम-
याजिमात्रविषयतया काचित्कत्वादयं कुतो विधीयते इति न तु कस्मैचित्प्रयोजनाभावेति
केचित् । तदसारम् । परमतविषयत्वायोगात् । स्वमतमेव ह्यनुक्रम्यते । तत्र यद्यनुक-
म्यमाणमपि परमतं(मात्रविषयं) स्यात् । न तु स्वमतोपदेशमध्ये कस्यचित्परमतमात्र-
विषयमुच्यते । अथ चात्र परमते निवपनलोष्टचित्योरपि काचित्कत्वा तत्रापि

यद्यनुबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च दृश्यते तस्मादनुक्रम्यते । तस्मादनुक्रम्यमाणे स्वमत एवास्य वक्तव्योपपत्तिः । अत्र ब्रूमः— इयं तावत्पुनर्दहनलोष्टचयने कामनिमित्तरहिते वक्ष्यते । अतो न तयोः कामनिमित्ताव(च) पृथक् संभवतीति न समुच्चयः प्राप्तः । तत्र लोष्टचिते तूर्ध्वं पुनर्दहननिमित्ते चैवं समुच्चयो न घटते । अशक्यत्वादिष्टकामिरभ्युप-
हितानामस्थनामुद्धरणयोगाच्च । न तु पुनर्दहनादूर्ध्वं शक्यते लोष्टचितिः । अस्थिस्थाने कथंचिद्भस्मोपयोगाभावादस्थिनिवपनमात्रलोपाच्च । सत्यं शक्यते । प्रतिषिध्यते त्वय-
मर्थः । न चात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियते (इति) । तस्मान्नोभयता(थाऽ)पि समुच्चयः । अतः प्रतिषेधन्यायप्राप्तः पुनर्दहनलोष्टचित्योः स्वमते मिथो विकल्पः । तस्य सूच-
नार्थोऽयं यद्युपबन्धः सति ह्यस्मिन् यद्युपबन्धे स्वमते न तथा मिथो विकल्पः स्पष्टो भवति । तस्मात्सर्वाहिताग्नीनां सूत्रकारमते विधिः पुनर्दहनान्त एव स्यात् । लोष्टचि-
त्यन्त एव वा । तेनायमर्थः । यदि पुनर्दहनं करिष्यन्तः स्युर्न तु लोष्टचितिं तदा पात्रचयनकालेऽग्निहोत्रहवण्यादीनि पञ्च पात्राणि न चिनुयुः । तत्र पात्रचयनेऽनुप्रहरण-
व्यपदेश उपयुक्तसंप्रत्ययार्थो भवति (इति) हि पात्रचयनं कर्मसूपयुक्तानां पात्राणामनु-
प्रहरणानुक्रान्तेरेव पुनर्दहनस्य कार्यत्वादिति भावः । अत एवाग्निहोत्रहवण्यादिभिरेव पुनर्दहनम् । अत एवानाहिताग्नेः पुनर्दहनाभावोऽप्यनुसंधेयः ॥ १८ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रो रात्री-
रिद्ध्वा दहनवदवकाशं जोषयित्वाऽग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्यापरेणाग्निं दक्षिणाग्रान्दर्भान्स-
स्तीर्य तेषु कृष्णाजिने शम्यायां दृषदुपलाभ्यां
मवाञ्जनं शरीराणि सुसंपिष्टानि पेपयित्वाऽऽ-
ज्यकुम्भे समुदायित्वाऽग्निहोत्रहवण्या जुहोत्य-
स्मात्त्वमधि जातोऽसीति ॥ १९ ॥

अत एव शवाग्नेरेव महान्तमङ्गारं दक्षिणतो निष्कृष्य तत्रैवैनं तिस्रो रात्री-
स्त्रीनहोरात्रम(त्रान)जलं प्रज्वालयेत् । निर्वर्तिते त्वस्मिच्छवाग्निरनुगमयितव्यः । एवमत्र
त्रिरात्रमिन्धनपूर्वकत्वनियमाद्दशमेऽहनि शान्तिकर्मनियमाच्च । अष्टमेऽहनि संचयनम्
संभवेऽप्युपस्तम्भयति । तस्मात्पुनर्दहनविषये द्वितीयचतुर्थषष्ठष्टमानामेषामन्यतम-
स्मिन्नहनि संचयनं कृत्वा तत्रैव पुनर्दहनप्रयोगारम्भः कार्यः । पुनर्दहनाभावे त्वष्टमेऽहनि

संचयनमवकर्ष्यते । दहनवद्दहनस्यैव तल्लक्षणमतमवकाशं परिगृह्येत्यर्थः । अत्रापि यावदर्धमुद्धननावोक्षणे द्रष्टव्ये । तत्र निर्मथिताग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमिद्धञ्च परिस्तीर्य दर्भ-
संस्तरणादि कुर्यात् । दक्षिणाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलो-
माऽऽस्तीर्य तस्मिन्प्राचीनां कुम्भांश्च शम्भ्यां निधाय तस्यां (दृषदुपलमत्याधाय) दृषदम-
त्याधाय तस्यामुपलमत्यादधाति । अथोक्तान्यस्थीनि पिनष्टि । अवाञ्जनमवाच्यावाच्य
पेषणानुगुणमाज्येन पुनः पुनः पेषयतीत्यर्थः । एवं सुसंपिष्टानि पिष्ट्वाऽऽज्यकुम्भेऽवधाय
समुदायुत्य द्रवीकृत्य तस्मादाज्यादाग्निहोत्रहवर्णां पूरयित्वा मन्त्रक्रमप्राप्तयाऽस्मात्त्वमधि०
सुवर्गाय लोकाय स्वाहा, इत्येतयर्चा जुहुयात् । एतमेवान्तं न केवलमेता-
वदेव क्रियते, किंतु यावत्कुम्भ आज्यमिश्रमस्थि नास्तीति ज्ञायते तावत्पुनः पुनः
पूरयित्वा, एतयर्चा पुनः पुनरभ्यस्यमानया जुहुयात् ॥ १९ ॥

एतयैवान्तमग्निहोत्रहवर्णां कृष्णाजिनं शम्भ्यां
दृषदुपले चानुग्रहरेयुः ॥ २० ॥

अत्रैव पुनर्दहनाग्नावेव ॥ २० ॥

न चात ऊर्ध्वं श्मशानकर्म कर्तुमाद्विष्येत ॥ २१ ॥

पुनर्दहनात्परं लोष्टचितिर्न कर्तव्या । यद्यपि सा कर्तव्या निमित्तरहिता । न चात
ऊर्ध्वमित्येवं क्रियमाणा लोष्टचिदग्निचितोऽपि प्रतिषिध्यते । सा च लोष्टचिते
इति विषयामावः । पुनर्दहनस्य पाक्षिकत्वम् । अथ यदि पुनर्धक्ष्यन्त
यद्युपबन्धते (न्धात्) । न च पुनर्दहनात्परं लोष्टचितेरसंभव इति प्रतिषेधानर्थस्या (कया)
दस्मिन्स्थाने । तद्भस्मोपयोगेनास्थिविवपनमात्रलोपेन वा तस्याः शक्यत्वादित्युक्तम् ॥ २१ ॥
एवं पुनर्दहनादूर्ध्वं लोष्टचितिं प्रतिषिध्यत एव तावत्तु कर्तव्यमित्यत आह—

कृति(ती)र्वाऽस्य दहने वपेच्छर्कराभिर्वा परिचि-
नुयात् ॥ २२ ॥

अस्य पुनर्दहनस्य सम्बन्धिनो दहने कृते कृष्णमृत्तिका निवपेत् । शर्कराभिर्वा परि-
मण्डलमत्र चिनुयात् । उभयोरन्यतरतश्चेतव्यमित्यर्थः । यावदभ्यायतनं प्रच्छाद्यते-
तावत्कार्यम् । तत्र शर्कराचयनपक्षे मध्यत आरभ्य प्रसव्यं परिचयनं वेदितव्यमिति ।
इहोत्तरतः कर्मानुपदेशात् ॥ २२ ॥

अथ पटलशेषेण पुनर्दहनप्रशंसोच्यते—

तमभ्येवाऽऽदित्यस्तपाति तमाभि वातो वाति तमाप-
स्पृशन्ते ॥

एवं श्रुतिरनुक्रान्ता ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

अथेतां श्रुतिं व्याचष्टे—

स नैवाऽऽदित्यस्य सकाशाविद्यते न वायोर्नापाः-
सःसर्जनात् ॥ २४ ॥

स इति पुनर्दहनसंस्कृतः सशरीरो यजमान आदित्यस्य वायोश्च सकाशात् च्छि-
द्यते । वातेन च वृतात्मिकानामपां संसर्जनाद्दूरे भवतीति यावत् ॥ २४ ॥

अथास्मिन्विषये ब्राह्मणोक्तं पुराकल्पमनुवर्तते—

एव५ हि कौषीतकिर्विदांचकार त५ हैवं चक्रिरे ।
एवमुहाहैवमाश्मरथ्यं चक्रुः ॥ २५ ॥

एवं कौषीतिकिर्विदित्वा स्वशिष्येभ्यः पुनर्दहनं प्रोवाच । तमेतेन कल्पेन चक्रुः ।
पुनराहुः—आश्मरथ्यं चैव चक्रुः । इति । संस्कारश्च पूर्वर्षिभिरनुष्ठितत्वात्प्रशस्तमेत-
त्पुनर्दहनम् ॥ २५ ॥

तस्यो हैवै[ते] (अ) हीना(हायना व्युच्छन्ती)
व्युच्छन्त्यस्मै षस्यसी वस्यसी व्युच्छति प्रजा
हास्य श्रेयसी भवति यमेवं निदधातीति विज्ञा-
यते ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-

शपञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

व्युच्छन्तीति पुनः पुनः प्रभावा भवन्तीति । रात्रिरित्यहोरात्रलक्षणा । सर्वेऽहोरात्रा
इत्यर्थः । वस्यसी श्रेयसीत्यत्रापि अहोरात्रश्रेयस्करा लक्षणा भवन्ति । प्रजा हास्य
श्रेयसी भवतीति प्रशंसा ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावष्टाविंशपञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

=====

अथेदानीं प्रेतस्यामात्यानां तत्संस्कारादिकर्माभ्वयानिमित्ताशौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्ति-
कर्मोच्यते—

नवम्यां व्युष्टायां यज्ञोपवीत्यन्तरा ग्रामं स्मशानं
चाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्यापरेणाग्निं लोहितं
चर्माऽऽनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तदे-
तसमालिनो ज्ञातीनारोपयत्यारोहतेति ॥ १ ॥

नवम्यामित्यादिना यद्यप्रेत(?) तदनुष्ठानक्रमादत्र समाप्नानक्रमाच्च लोष्टचितेः
पश्चाद्वक्तव्यं भवति । तथोपरिलोष्टचितेः पाक्षिकत्वात्परमते काचित्कत्वाच्च तदभावविष-
याभिप्रायः प्रागुक्तः । अत्र शान्तिकर्मोच्यते । तस्मान्नैतावता शान्तिकर्मोत्तरकालमेव-
लोष्टचितिः कल्पयितव्या पाठक्रमस्यानुष्ठानक्रमव्यभिचरितत्वात् । नवम्यां रात्र्यां गतायां
प्रभाते दशमेऽहन्येतत्कर्म । तत्र संभारानुपकल्पयते—वारणं सुक् सुवं च वारणान्परिधीन्
कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्मं लोहितं चर्माऽऽनडुहं नवं च सर्पिराञ्जनं चाश्मानं चान-
ड्वाहं च शमीशाखां च कुशतरुणकानि च दर्भस्तम्बं चाञ्जनं च यवाश्चेति । (बौ०
पि० १-२१-१) यज्ञोपवीतवचनमस्य कर्मणः प्रेतार्थत्वाभावरूपपनार्थम् । तेनेदम-
मात्यसंस्कारार्थं प्रतिवेदितव्यम् । ततश्चाग्निमुपसमाधयेति न शावाग्नेर्वा न त्वोपास-
नादेः । न चानन्यसाधारणतया सर्वामात्यसाधारणकर्मण्यनुपयोज्यत्वाच्चस्माच्छौकिक
एवात्राग्निः । तदाऽऽह बौधायनः—अथान्तरेण ग्रामं च स्मशानं च तद्वृथाग्निमुपस-
माधाय कुशमयं बर्हिस्तीर्त्वा वारणान्परिधीन्परिधाय पर्णमयमिध्ममभ्यज्य स्वाहाकारे-
णाम्याधायाथैतद्गोहितं चर्माऽऽनडुहं जघनेनाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ।
तदारोहन्ति यावन्तोऽस्य ज्ञातयो भवन्ति—आरोहताऽऽयुर्जरसं गृणाना० जीवसे व
इत्यन्तः । अथर्वुरित्यनुवादसामर्थ्यान्न त्वग्निदस्तस्याप्यशुचित्वेन शोधनीयत्वावि-
शेषात् ॥ १ ॥

अथेताननुपूर्वान् [प्र] कल्पयति—यथाहानिति ॥ २ ॥

कल्पयैवामित्यन्तः । एताञ्ज्ञातीनानुपूर्वत्वेनानुपूर्वमाणः, कुर्यान्मन्त्रवर्णान् यथाऽ-
ह्नित्येतयाऽमात्यानां बद्धक्रमेण मरणं याचमानस्तन्मुखेनैताननुपूर्वमारणः कल्पयेदि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिलोमकृताया वारुण्या सुचा द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहोति—न हि ते अग्नौ इति ॥ ३ ॥

वारुणी वरुणवृक्षोत्पन्ना । तया प्रतिलोमकृता मूलतोबिलाऽग्रतोदण्डेत्येवं कृता ।

तया चतुर्गृहीताभ्यामेता आहुतीर्जुहुयात् । सुवग्रहणं सुवश्च वारुणः प्रतिलोमकृत
इष्यते । न हि ते अग्ने० गौरिव स्वाहा अप नः शोशुचदघ्नं० मृत्यवे स्वाहा इति द्वे
आहुती जुहोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दश च सुवाहुतीरप नः शोशुचदघ्नमिति ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिलोमकृतयेत्युभयं लिङ्ग[वि]परिणामेन योजयितव्यम् । तेन सुवलक्षण-
मुक्तं भवति । अपनः शोशुचदघ्नमि (तै० आ० ४-१०) त्यनुवाकोऽपि ग्रहणम् (ग्राह्यः) ।
द्वादश सुवाहुतीः (बौ० पि० १-२१-६) इति बौधायनः ॥ ४ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातमवनयति ॥ ५ ॥

संपातशब्देन हुतद्रव्यशेष उच्यते । स त्विह सर्वास्वाहुतिषु ग्राह्यः ॥ ५ ॥

तत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ ६ ॥

उभयं सुवं चेत्यर्थः । तदुभयमत्राग्नौ प्रहरेत् ॥ ६ ॥

उत्तरेणाग्निं लोहितोऽनङ्गान्पाङ्मुखोऽवस्थितो
भवति ॥ ७ ॥

नवः स्थापनीय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं ज्ञातयोऽन्वारमन्तेऽनङ्गाहमन्वारभामह इति ॥ ८ ॥

संपारणो भवेत्यन्तः । नात्र क्रमनियमोऽपि न च धून्वनेऽन्वारम्भण इति नियमोऽत्र
प्रवर्तते । तस्य राजगव्यन्वारम्भणमात्रविषयत्वाच्च धून्वनादिसमभिग्राहणसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

प्राश्चो गच्छन्तीमे जीवा इति ॥ ९ ॥

प्रतरां दधाना इति मन्त्रान्तः । ज्ञातय इति विशेषः । अत्रापि न क्रमनियमः ।

जघन्यो वेतसशाखया चावकाभिश्च पदानि सं-
लोभयन्नेति मृत्योः पदमिति ॥ १० ॥

यज्ञियास इति मन्त्रान्तः । जघन्यः सर्व(वेषां)पश्चाद्गतोऽमात्यः । मृत्योः पदयो-
पयन्त(?) इत्यनया स्वस्य परेषां च जघ[ना]नि संलोभयन्समूहननवरासना(ना)रो-
हयन्गच्छेत् ॥ १० ॥

अथैभ्योऽध्वर्युर्दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधातीमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामीति ॥ ११ ॥

पर्वतेनेति मन्त्रान्तः । एभ्योऽमात्येभ्यः एषां जीवनार्थं दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठित-
मश्मानं परिधितया निदध्यात् । व्यवधानतया स्थापयेत् । स तु मृत्युमात्रनिरोधार्थ-
त्वात्परिधिर्भवति ॥ ११ ॥

स्त्रीणामञ्जलिषु संपातानवनयतीमा नारीरिति ॥ १२ ॥

योनिमग्न इति मन्त्रान्तः । स्त्रीणामित्यत्रामात्यानां भार्या गृह्यन्ते । प्रतिपत्न्यः, न
तु विधवा । मन्त्रलिङ्गात् ॥ १२ ॥

तैर्मुखानि विमृज्यन्ते ॥ १३ ॥

ता नार्य इति शेषः ॥ १३ ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदमिति त्रैककुदेनाञ्जनेनाञ्जते ॥ १४ ॥

त्रिककुत्रि हूटपर्वतस्तत्र भवमाञ्जनं त्रैककुदं तेन सर्वेऽमात्याः स्वे स्वे चक्षुषी
भञ्जीरन् ॥ १४ ॥

यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव वेन चाञ्जनेना-
ञ्जीरन् (ख० ११) ॥ १५ ॥

नाधिगच्छेन्न लभेरन्नि(ते)त्यर्थः (ख० ११) ॥ १५ ॥

पृथिव्यामोषधीस्तम्बं प्रतिष्ठापयति यथा त्वमिति ॥ १६ ॥

द्वेषाऽसीत्यन्तः । स ओषधिस्तम्ब उत्सृजति प्रतिलोमो य वर्धते, अवधार्यते
तमेतयर्चा वर्धनानुगुणं प्रतिरोपयेदित्यर्थः । अध्वर्युकृत्यं चैतदेकवचननिर्देशादेवमिम
उद्भिन्दन्तु (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १६ ॥

* प्रत्येत्य ग्रहानुत्तरपूर्वदेशेऽगारस्याग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्यानुलोमकृतया वारु (र) ण्या
स्रुचा द्वे चतुर्गृहीते जुहोत्यानन्दाय प्रमोदा-
येति ॥ १७ ॥

द्वादशाऽऽहुतीरिति वैखानसः । अत्रापि लौकिक एवाग्निः पूर्ववत् । सुवश्चानुलोम-
कृतो वारुण इष्यते । ग्रहणार्थमत्रोभयं प्रहरणमाह—

* यथात्वमित्यस्याग्रे च प्रत्येत्येत्यस्य प्राक् 'लदभिनत्त्योपधे' इति ग्रन्थः कखसंज्ञकयो
पुस्तकयौर्वर्तते ।

अत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ १८ ॥

अत्रोभयं प्रहरतीति । येन जुहोति स्तुवस्यापि परम्परया होमसाधनत्वाद्येन जुहोतीति करणतोपपत्तिः ॥ १८ ॥

अजमेतदहः पचति यवौदनं च ॥ १९ ॥

एतदहः शान्तिकर्मदिवसे मांसभोजनार्थं ततश्चाप्तात्यानां प्रातराशार्थमेव । कलौ मांसाशनप्रतिषेधाद्यवौदनमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अजोऽसीतित्यजस्य प्राश्नन्ति ॥ २० ॥

द्वेषाऽसीत्यन्तः ॥ २० ॥

यवोऽसीति यवौदनं च ॥ २१ ॥

प्राश्नन्तीति शेषः । द्वेषाऽसीत्यन्तः । यवौदनस्य दानेन प्रातराशनियम उच्यते । किं तु प्रातराशार्थमेव प्रपञ्चितः सूत्रकारेण ॥ २१ ॥

अत्राऽऽसन्दीस्तल्पानित्यधिरोहयन्ति ॥ २२ ॥

अत्रैतदस्मिन्काले दशाहकर्मसमाप्तमित्यर्थः । आसन्दी, आसनार्था खट्वा । तरुणाः शयनार्था एतेनातुरव्यञ्जानानां सर्वेषां निवृत्तिः प्रदर्शिता ॥ २२ ॥

नापितकर्माणि च कारयन्ते ॥ २३ ॥

नापितकर्माणीति बहुवचनं केशश्मश्रुलोमनखात्मकविषयात्मकबहुत्वकर्मत्वाद्धो-
ध्यम् । यथाऽऽह बौधायनः—

दशमेऽहीनं संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।

तत्र त्यज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च इति ॥ २२ ॥

एष प्रथमोऽलंकारः ॥ २३ ॥

एषोऽनन्तरोक्तोऽञ्जनादिवपनान्तोऽलंकारः प्रेतकार्यविनिमुक्त्युत्तरकालिकानां मण्ड-
नानां प्रथमो वेदितव्यः । ततश्चास्मिन्नहनि कर्तव्यं केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्येत्यादि
कर्म प्रागेव शान्तिकर्मणः कार्यम् । न तूर्ध्वमिति ख्यापितो भवति ॥ २३ ॥

सोऽयमेवं विहितमे(ए) वानाहिताग्नेः पात्रचये-

ष्टकावर्ज्यम् ॥ २४ ॥

सोऽयं पितृमेध एवं विहित एव भवति । अनाहिताग्नेर्नान्यथा । किंतु पात्रचय-
इष्टकाश्चानाहिताग्नेर्न भवति । न तु जुह्वादिपात्राभावादेव पात्रचयोऽस्य भवति । न च
पात्राणामेतदर्थमुत्पत्तिः । प्रसक्तित्वात्प्रतिषेधो निवार्यत इत्यर्थवान्भवति । प्रतिषेधो-

पयुक्तसंस्कारत्वात् । पात्रचयनस्य न चानाहिताग्निविषयेऽनुपयुक्तानां जुह्वादीनामस्तीति प्रतिपत्तिः, तस्माज्जुह्वादस्थानीयद्रव्यान्तस्थापने सति चयनप्रसक्तं निवर्तयितुमयं पात्रचयनप्रतिषेध उच्यत(इति) द्रष्टव्यम् । तथाऽग्निहोत्रहवण्याद्यभावात्पुनर्दहनाभाव इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

औपासनेनानाहिताग्निं दहन्ति ॥ २५ ॥

इह

लुप्तानां कर्मणां कुर्यात्प्रायश्चित्तमृते पुरा ।
भाविप्रवृत्तशेषं च पूर्वपक्षनयं तथा ॥
कर्ममध्ये मृते तस्मिन्दर्विहोमादि लुप्यो ।
ग्रामान्तरमृतौ तत्र समारोप्य मृतो यदि ॥
विच्छिन्नाग्नेश्च विधुराग्नेश्चोत्पाद्य स्वयोनितः ।
अप्रजाते दहेत्कक्षं पुरुषाकृतिमेव वा ॥ इति ।

प्रेतोमात्येत्यादि समानम् । गार्हपत्यादीनां सर्वेषामग्नीन(नां)सद्भावः प्रवक्ष्यते विधिः विधुराग्निनिष्पन्नाद्येति तमङ्गाराद्वाहिर्निधाय तस्य पश्चात्प्रेतमन्त्रेण संवेश्य पुनस्तत्रैव तूष्णीं संवेश्य सकृदेव परेयुवाऽस्ममिति स्तुवाहुतिं जुहोति अग्न्यनेकाभावात् । यस्य त्वनेकभार्यतयौपासनानेकत्वं तस्य प्रत्याग्नि भवत्येव होमः । तत्र मुख्याग्नौ मन्त्रवतो स्तुवाहुतीरन्यत्र तूष्णीमिति विवेकः । दक्षिणतोऽग्नेः परिश्रिते केशश्मश्रुवपनादिसमानताऽत्रौपासनवताम् ॥ २५ ॥

निर्मन्थे(न्ध्ये)न पत्नीम् ॥ २६ ॥

निर्मथिते[ना]ग्नि[ना] दहन्तीति विशेषः । स तु लौकिकारणीभ्यां निर्मथ्यते । पत्नी पाणिग्रहणसंस्कृता स्त्री कथ्यते । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति श्रुतेः । पाणिग्रहणसंस्कारानन्तरं पत्न्यावहन्तीति व्यपदेशाच्च । तैनायं विधिराहिताग्नेरनाहिताग्नेरपि भार्यायां समानः । तत्र जीवत्यौ(न्त्यो) विशेषो वक्ष्यते । यथा पत्युरशक्ये(१)विवाह आहवनीयादिभिर्दहनमनाहिताग्निपत्न्यास्त्वौपासनेन विवाहासंभवे निर्मथ्येनेति । ग्रामान्तरे मृतायाः पत्न्याः प्रायशो न हि संभवेत् । यत्राग्न्यस्ततोऽन्यस्मिन्ग्रामे तस्याः, इति निर्मथ्येन दाहः प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

उत्तपनेनेतरान् ॥ २७ ॥

दहतीति शेषः । उत्तपनो नामाधस्तात्समिध्यमानाग्नेरर्चिषा नितप्यमाने पात्रे तुषादिप्रक्षेपाद्योऽग्निः । इतरशब्देनात्र कन्या[म]अनुपनीतानां प्रेतवद्दहनं स्मर्यते—उत्तपनीयमेके समामनन्ति (२-४-११) इति ॥ २७ ॥

यथा शाखान्तरोक्तां कर्मतारतम्यानुरूपां पैतृमेधिकर्मतारतम्यव्यवस्थामाह—

अथैकेषां कुम्भान्तं निधानमनाहिताग्नेस्त्रियाश्च
निवपनान्तं हविर्याजिनः पुनर्दहनान्तं सोमया-
जिनश्चयनान्तमाग्निचित इति ॥ २८ ॥

अथैकेषामिति वाजसनेयिब्राह्मणमतानुवादप्रदर्शनार्थः । अनाहिताग्नेर्गृहमेधिनस्ता-
वत्कुम्भान्तनिधानमेव पैतृमेधिकं भवति । अस्थिकुम्भनिधानान्तमिति यावत् । एवम-
नाहिताग्नेराहिताग्नेश्च पत्नीभूतायाश्च स्त्रियाश्च । न तु तस्या विकारमेव निवपनं कार्य-
मिति, निवपनकार्यादित्यर्थः । निवपनान्तं हविर्यज्ञयाजिन इति । सोमयाज्याहिताग्ने-
र्गृह्यते तस्य निवपनान्तं कार्यमिति कर्माभावेऽपि निवपनान्तं नियम्यते पुनर्दहनलो-
ष्टचयने च निवर्तेते । न तु सर्वेषामाहिताग्नीनामविशेषणः । पुनर्दहनान्तं लोष्टचित्यन्तं वा
पैतृमेधिकं भवति । तत्र निवपनान्तं सति कामे समुच्चीयते, असति च न भवतीति
दर्शितः । सोमयाजिन इति चानग्निचिद्गृह्यते । अविशेषात्तस्य लोष्टचित्यन्तमिति पक्षा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थः । वचनं तत्र निवपनस्य कामभावाभावावुविधायानुभवौ अग्निचिच्छब्देन
महाग्निचयनं काठकचयनं वा गृह्यतेऽविशेषात् । तस्य लोष्टचित्यन्तमेव भवति । न तु
पुनर्दहनान्तमिति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थमेवेदं गृह्यते । अत्र वचनमपि निवपनान्तमनियतं
कामानुसारात् ॥ २८ ॥

अथान्यान्विशेषानाह—

नासंनयतामामिक्षाम् ॥ २९ ॥

यागार्थं सांनय्यमुत्पादयन्त्यजमानो यदि सोमयाजी संनयत इति । तद्व्यतिरि-
क्तोऽसंनयतः । बहुवचनमनाहिताग्न्यादीनामुपसंग्रहार्थम् । इतरथाऽऽहिताग्निमात्रवा-
च्यतामावात्ततश्च संनय्य(य)द्यजमानव्यतिरिक्तानां पितृमेधभाजां यथोक्ता मैत्रा-
वरुण्यामिक्षोत्पाद्यत एवासंनयत्यामिक्षा न विद्यते तस्य संनयद्व्यपदेशायोग्यत्वाद्यजमा-
नस्यैव हि संनयद्व्यपदेशो दृश्यते । न तु पत्न्या अपि ॥ २९ ॥

उत्सर्गो राजगव्या अपशुबन्धयाजिनः ॥ ३० ॥

पशुबन्धेन येन केनचिदिष्टवान्स पशुबन्धयाजी तद्व्यतिरिक्तोऽपशुबन्धयाजि(जी)
[तस्य] । अत्रापि पशुबन्धेज्यारहिततया नाहिताग्नीनामप्युपसंग्रहः । तेषां राज-
गव्या उत्सर्गपक्ष एव कार्यः । न तु संज्ञपनपक्ष इति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थं वच-
नमत्र ॥ ३० ॥

स्त्रियाश्च ॥ ३१ ॥

केचित्स्त्रियाश्चापीति पठन्ति । तत्तु विस्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

दहनकल्पेन कल्परत्ननुपेतान्कन्याश्च ॥ ३२ ॥

दहमकल्पः प्रेतोऽमात्याद्युक्तः पितृमेधिकः कल्परत्नित्यन्तर्भावितण्यर्थः । अनुकृतो-
पनयनसंस्काराः पुमांसः । कन्यास्त्वकृतपाणिग्रहणाः, तानुभयान् पितृमेधेन विधि-
नाऽनुकल्पायेयुः । तं जघ्नेन गार्हपत्यामित्यादि हविर्यज्ञनिवपनान्तं पितृमेधिकं कर्म न
भवति । न तु तच्छरीरमपि जातकर्मादिषूपयुक्तमतस्तत्रापि निवपनान्तं कार्यम् ।
नैतदेवम् । न हि जातकर्मादिषु शरीरस्योपयोगः । शरीरस्य कर्माङ्गत्वाभावात् ।
कथं तर्हि शरीरे जातकर्मादीनामुपयोगः । शरीरसंस्कारत्वात्तेषां शरीराङ्ग-
त्वमेव ।

नन्वेवं विवाहोपनयनयोरपि शरीरसंस्कारत्वात्कथं तत ऊर्ध्वं पितृमेधिकप्रवृत्तिरिति
चेत्—सत्यम् । प्रवेशहोमसादिष्वनुवचनादेस्तु न शरीरसंस्कारता । अतस्तत्र शरी-
रस्य कर्माङ्गताऽस्त्येव । अत एव विवाहोपनयनादिकर्मणां स्वाधिकारता । जातकर्मा-
दीनां तु पराधिकारतेति क्लृप्तिः । तस्मादुक्तमनुपेतानां कन्यानां च न पितृमेध
इति ॥ ३२ ॥

अन्वयमनुपेतानां कन्यानां च न भवतीति कः पुनरनुपेतानां कन्यानां च कर्तव्य-
विधिरित्यत आह—

पुनर्दहनमन्त्रेणैव दहेयुः ॥ ३३ ॥

तत्रास्मात्त्वमधिजातोऽस्ययं सुवर्गाय लोकाय स्वाहा (तै० आ० ४-४)
इत्यनेन पुनर्दहनमन्त्रेण दहनमात्रं कार्यमित्यर्थः । तत्र चाऽऽह बौधायनः—यथो-
एतन्न प्राक्चौलात्प्रभीतानां दहनं विद्यते नानुपनीतानां कन्यानां वा पितृमेध इत्युक्तम् ।
कथमु खल्वेषामुक्तः संस्कारो विद्यत इति । असमाप्तशरीराणां गर्भाणां स्तवणमित्येके ।
गर्भस्तवणे—इयं वा अग्निर्वैश्वानरोऽस्यामेवैनं जुहोति, इति ब्राह्मणम् । भूमौ निहत्य
सचैलोऽवगाहेत सद्यः शौचम् । अदन्तजातानां निखननं प्रणवेन वा दन्तजातानां
व्याहृतिविधानेन वा । तस्य कः कर्मण उपक्रमो भवति । निर्मथ्यं कुर्यान्निर्मथ्येन
स्त्रीकुमाराणां दहेयुरित्युक्तत्वात् । अथ ग्राम्येणालंकारेणालंकृत्य स्मशानं निर्हत्य प्रेतं
तत्रैव निधायाख्यात्रं चितायामुपकल्पनम् । अपरेण चितामग्निमुपसमाधाय संपरिस्ती-
र्याऽऽज्यं विलाप्योत्पूय स्रक्सुवं निष्टप्य संमृज्य पर्णमयेन स्तवणेन मध्येन पलाशपर्णेन
वा ' तत्सवितुर्वरेण्यम् ' इत्यनुष्टुप्पैकादशकृत्वो गृह्णाति—' प्रजापतये स्वाहा ' इति

प्रथमामाहुतिं जुहोति 'प्रेतायाऽमुष्मै यमाय वैवस्वताय स्वाहा' इति द्वितीयाम् । 'दश वै पशोः प्राणा आत्मिकादशो यावानेव पशुस्तत्सर्वं जुहोति' इति ब्राह्मणम् । पर्णमय-
स्रुवं प्रेतस्योपरिष्ठान्निधाय भूरिति मनसा ध्यायन्नुपोषेत् । भुव इत्युपस्थानं सुवरित्यवगा-
ह्याप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याऽऽचम्यैकमुदकाञ्जलिं ददाति । न चास्यात् ऊर्ध्वस्मश्चानं
कर्तुमाद्रियेत नोदकक्रिया वा अयुग्मदिवसे त्रीन् पञ्च सप्त ब्राह्मणान्भोजयेदेकमपि वा ।
भवत्यामैर्वा मूलफलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं सर्वेषु होतृपरेषु स्वधास्थानेषु
कुर्यात्—अमुष्मा उपतिष्ठा त्विति (बौ० पि० ३-६-९) इति ॥ ३३ ॥

स्त्रियाश्चैवम् ॥ ३४ ॥

स्त्रिया इति पितृमेधयोग्या गृहमेधिनी(धी)या गृह्यते । एवमिति संनिहितोऽग्निकल्प
इहातिदिश्यते । तस्यास्तु केशवपनं नेष्यते । अग्न्याधेयादावपि प्रतिषेधात् । आह
चात्र बौधायनः—'न स्त्रीणां केशवपनं विद्यते' इति । तथा पत्युपनिपतनादिवरासनान्तम-
संभवव्युदस्तम् । समानमन्यत् । जीवपत्न्या अपि मरणे स्त्रुवाहुत्यर्थं स्त्रुवश्चोत्पाद्य ।
आहवनीयादाग्निभिर्दाह्यासंवेशनादिस्तुचाऽऽ(वा) हुत्यादिभिश्च स्युरुलपराजीश्च भवन्त्येव
चरुश्रपणं दक्षिणाग्नौ । आहिताग्निवत्तथा दारुचिति कल्पनमुपोषणं चाहिताग्निवदन्यत्सर्व-
मनाहिताग्निवदिति द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वौपासनेन दह्यते निर्भन्त्येन वा न तत्र केशवपनपत्युपतापनिपतनादिवर्जितं सर्व-
मनाहिताग्निवत् ॥ ३४ ॥

पुंलिङ्गवपनवर्जमित्येक इत्येके ॥ १२ ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(पितृमेधापरपर्याये)

ऽष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मन्यन्ते । तत्र पुंलिङ्गमन्त्राः—सुवर्णःहस्तादित्यादयः पञ्च । अजो भाग इति षडा-
धेऽनुवाके । तृतीये तु, इदं त एकं यौ तेऽश्वानौ इति मन्त्रौ । चतुर्थे यत्ते कृष्णः शकुन
इति संवेशनस्तनुव उत्तिष्ठ प्रेहीति त्रयो मन्त्राः । षष्ठ्यपेत वीतेति स्मशानमार्जनमन्त्रः ।
इत्येते द्वावृशमन्त्रा वर्जनीयाः । अनुक्रान्तास्त्वेते बौधायनेन तन्मन्त्रसंयुक्तास्तु क्रिया-
स्तुष्णीं क्रियन्ते । अस्मिन्सूत्रे शवाभिधानात्पुंलिङ्गोपपत्तिरिति भावः ।

वपनवर्जनवचनाल्लोभनखवापनमप्यस्मिन्पक्षे न भवति । अत्रैक इत्यभ्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ ३५ ॥